

Анатоль
Костенко

СПІВАЧКА ДОСВІТНІХ ВОГНІВ

Видавництво дитячої літератури «ВЕСЕЛКА» Київ 1971

Життєвий шлях Лесі Українки сповнений сміливої, впертої боротьби, а творчість її стала караючим мечем для гнобителів.

Ця книжка розповідає про те, як хвороблива маленька дівчинка виросла у сильну духом народну поетесу, відому далеко за межами України.

Художнє оформлення
ЛАРИСИ ІВАНОВОЇ

ДИТИНСТВО. ПЕРШІ КРОКИ

Рік 1871 знаменний для української літератури тим, що дав цілу плеяду письменників. Серед них Василь Стефаник, Агатангел Кримський, Василь Щурат, Лесь Мартович, Микола Вороний і Леся Українка, котру великий Іван Франко вважав чи не наймужнішим поетом на всю Україну.

Отож про цю найвидатнішу жінку в українському письменстві, ім'ям якої пишлася б кожна література світу, ми й хочемо розповісти.

Народилася Леся Українка 25 лютого в Новоград-Волинському, в славній старовинній родині Косачів, що була відома у Боснії на узбережжі Адриатики ще в XIV сторіччі. Пізніше Косачі відзначалися на Україні у визвольних козацьких війнах. Лесин батько — Петро Антонович Косач — чоловік освічений і для свого часу передовий, мав лагідну й добру вдачу. Спочатку він навчався у Петербурзькому університеті, але за участь у демонстраціях його було виключено з другого курсу. Вступивши після цього до Київського університету, Косач подружив тут з відомими українськими діячами.

Він знався з письменником Михайлом Старицьким, найбільшим майстром української музики Миколою Лисенком та з відомим громадським діячем, істориком Михайлом Драгомановим.

По скінченні університету Косач був у Новоград-Волинському головою мирових посередників, що займалися різними селянськими справами. Вищі урядові чини з підозрою ставилися до нього і не раз переміщали з одного місця на друге. Трудове селянство поважало Петра Антоновича за справедливість і симпатизувало йому та всій родині, яка завжди обстоювала інтереси народу. Недарма ж дві сестри Лесиноного батька зазнали жорстокого урядового переслідування — їх завдали до в'язниці, а потім заслали до Сибіру.

З боку матері рід сягає в бурхливі козацькі часи. Один із предків Лесиної матері свого часу служив у Переяславі за перекладача при війську козацькому. Таких перекладачів називали драгоманами. Звідси й прізвище — Драгоман, згодом русифіковане — Драгоманов. Лесин дід по матері, Петро, та його брат Яків навчалися в Петербурзі, захоплювалися літературою, ба навіть друкували свої поезії та оповідання в столичних часописах. Яків належав до перших революціонерів у Росії — декабристів і був засуджений. А його племінник — Лесин дядько — Михайло Драгоманов, утікаючи від царського переслідування за соціалістичні ідеї, емігрував за кордон і там заснував друкарню для видання революційної української літератури.

Сама ж Лесина мати, Ольга Петрівна Драгоманова, а по одруженні Косач, палко кохалася в народному мистецтві, невтомно збирала розмаїті орнаменти, тканини, вишивки, а також пісні, казки тощо. На свій час це була видатна письменниця, відома громадська діячка. Вона друкувалася під прибраним ім'ям Олени Пчілки.

Ось в такому оточенні росла й виховувалася Леся Українка.

З усіх шістьох дітей (два сини й четверо дочок), Леся найбільше вдалася в батька: і вродою, і характером, і звичками. Обое вони були однаково лагідні та безмежно добрі, стримані, терплячі, наділені винятковою силою волі. Вони обое були поблажливі у вимогах до інших людей, але не до себе: трудно уявити, аби вони зробили щось таке, що самі вважали за непорядне, нечесне. Їм були огидні жадоба, зажерливість, користолобство тощо.

Була в них ще одна спільна риса: і Петро Антонович, і Леся надзвичайно високо цінували людську гідність. Все це йшло від батька. Він ніколи не поведився грубо, брутально, ніколи не лаяв дітей, не сварився. Якщо треба було щось зробити, то він не наказував дітям, не примушував, а завжди просив, намагаючись довести і переконати, чому треба робити саме так, а не інакше.

Тільки в одному, здається, вони не були схожі одне на одного: батько мав великий хист до математики, зате важко засвоював чужі мови. Леся ж залюбки їх вивча-

ла, а математики, як вона сама запевняла, зовсім не любила.

Батько чуйно і сердечно ставився до дітей, був до них справедливий та уважний, за всіх піклувався. Одначе протягом усього свого життя він найбільше любив Лесю, до неї був найніжніший. Можливо тому, що серед усіх дітей Леся мала слабкіше здоров'я, а може, за її талант, який він розпізнав у маленькій Лесі раніше за інших, навіть за матір.

Був у Лесі брат Михайло (Миша, Михась), старший за неї на півтора року. Все життя їх зв'язувала найширша дружба. До тринадцятирічного віку Лесі вони були нерозлучні: разом бавилися й мріяли, разом читали й навчалися. За цю нерозлучність їх жартома називали дома спільним ім'ям: Мишолосіє.

Цікавий спогад про раннє дитинство Лесі подала її старша двоюрідна сестра Ліда Драгоманова.

— Я пам'ятаю Лесю,— розповідає вона,— трохи не з першого року її життя. Пам'ятаю гарний великий дім із садом у Новоград-Волинську. В тому домі та саду царюємо ми — діти, особливо старший брат Лесі, Михайло, та я, натури буйні. Цілий день бігаємо по всіх усюдах і ціле літо граємо все одну гру: Іліаду й Одисею. Маленька Леся була натурою тиха, розумна, слухняна дитина, котру нам, буйним, ставили завжди за приклад розсудливості.

Її маленькі ніжки не встигали всюди за нами, а в наших іграх того літа вона завше була Андромаха —

втілення всіх добродійців. Снідала вона ще за окремим столиком і ніколи під час їжі не кидала столика й не втікала на двір, як це частенько робили ми.

Пам'ятаю, як возили нас гуляти. Як страшно було на косогорах. Нас брали навіть кілька разів на полювання на цілий день. Ми, діти, бігали по лісу по ягоди й слухали, як собаки ганяють зайця. Леся тим часом сиділа й плела віночки з квітів та жита та співала вже трошки зі мною і мамою своїх українських пісень. І пісні ці я теж пам'ятаю... «Виступцем тихо йду», «Посію я рожу, поставлю сторожу», «Бувайте здорові, шляхи та дороги». От так-то сидить маленька Леся, держить віночок з волошок і співає з нами тихеньким голосом. А навкруги чарівний літній український вечір, на краю лісу тихо згасає вогнище, на котрім варили кашу, і мисливці сходилися з усіх боків».

Одного разу за такого полювання привезли маленьке дике козеня, яке відбилося від матері. Леся взяла його під свій пильний догляд, безперестанно пестила і незабаром так приручила до себе, що воно бігало за нею, як собача. Підрісши, козеня втекло в ліс, і там його роздерли вовки. Лесю це страшенно вразило: спочатку вона гірко плакала, а потім, блиснувши очима, вигукнула:

— О, я сама задавила б того вовка враз!.. Хай би знав, як нищити слабкіших за себе!

Грамоти навчилася Леся дуже рано. Коли їй було чотири роки, вона вже читала досить пристойно, і то-

ді ж прочитала самостійно першу в своєму житті книжечку «Розмова про земні сили» Михайла Комарова. А через рік вчилася писати, щоб листуватися з родичами, насамперед з бабусею, що жила в Гадячі. Деякі з цих листів збереглися і по сей день.

Найулюбленишими книжками Мишолосіє були сім томів Павла Чубинського з казками, легендами та піснями, байки Глібова, «Кобзар», оповідання Марка Вовчка, твори Миколи Гоголя — спеціально перекладені для дітей на українську мову Оленою Пчілкою. Твір Гулака-Артемовського «Пан Твардовський» діти знали напам'ять. Любили вони Андерсеніві казки, «Мифы классической древности» Штоля, сербські пісні в перекладі поета Михайла Старицького. Сербські пісні про русалок (віл) так сподобалися, що Леся називала себе Вілою і навіть гру придумала в «Юнака та Вілу» — Михась був Юнак, а Леся — Віла.

Батько добре знав світову літературу, а також російську і любив читати дітям найпопулярніші твори. Для Лесі було великою втіхою читати з батьком Салтикова-Щедріна, бо він майстерно вмів розшифровувати щедрінські іносказання. З Пушкіна батько знав напам'ять усі казки та «Руслана і Людмилу» й частенько декламував їх.

З великою повагою розповідав він про відомого байкаря Леоніда Глібова, в якого вчився у Чернігівській гімназії. Дуже любив його байки і гарно декламував дітям.

Ще коли Леся не вмiла читати і була зовсім маленька, батько допомiг їй вивчити напам'ять байку «Куш та Билина», і вона гарно та зворушливо її проказувала, ледве навчившись говорити.

В родині Лесиних батьків існувала давня традиція дружніх та доброзичливих стосунків з простим людом, особливо з селянством, в оточенні якого проживали найбільше. Косачі не цуралися трудового люду, не гордували убогими, не відвертались від знедолених. І дітей своїх до цього привчали. Леся і її сестри та брати як рівні з рівними гралися й товаришували з сільською дiтворою. А з дiтьми панськими майже не зустрічались, бо батьки боялися, щоб вони не навчилися зневажати простий народ. До того ж навколо панські діти виховувались тільки польською або російською мовою, а Лесина мати поклала собі за правило: насамперед навчити дітей рідної мови і рідних народних звичаїв, а вже тоді знайомити з культурою інших народів. «В дітей мені хотілося,— писала згодом Олена Пчілка,— перелити свою душу й думки. І з певністю мушу сказати, що мені це вдалося. Не знаю, чи стали б Леся й Михась українськими літераторами, коли б не я? Може б, стали, але хутчій, що ні...»

Наприкінці 1878 року в житті Косачів сталися зміни — батька перевели на службу до Луцька, а навесні наступного року туди переїхала і вся родина. Поселилися над самим Стиром, неподалік від напівзруйнованого замку,— що височить над містом. В Луцьку та

поза ним існувало чимало легенд про цей замок, збудований ще за сивої давнини удільним князем Любартом. Трудно розібратись, що там було правда, що вигадка. Передавалися вони з покоління в покоління, люди приймали за правду, вірили їм. Захопились ними й малі Косачі.

Лесі дуже припала до вподоби історія дванадцяти побратимів, що понад триста років тому прийшли однієї ночі з того берега Стиру визволяти з князівських пазурів кохану дівчину їхнього вірного товариша. В темряві перебралися через неприступні муровані вали. Та на подвір'ї замку їх оточила озброєна до зубів сторожа, а до неї згодом прилучився ще й загін вояків, очолений панцерними лицарями. І зав'язалася страшена січа. Бились, бились побратими, а тоді відступили в горішній круглий зал головної вежі. Тут їх не могло звоювати ніяке військо.

Лютий і неприкаяний ходив старий князь, а руйнувати вежу не наважувався, бо то був найсвятіший пам'ятник його предків і слава князівського роду. Нарешті придумав, як знайти вихід: він звелів спалити дівчину на подвір'ї замку на очах у її визволителів. Був певен, що побратими кинуться рятувати її, а тим часом варта переловить їх і знищить. Так надумав князь. Та не довелося йому втішитись своїм пекельним злочином. Сміливець з вежі перехопив у темних галереях смолоскип, призначений для багаття. Мить — і вогонь запалахотить у замковому пороховому погребі.

— Кара за кару! — долинуло з круглого залу. Невімовірної сили вибух підняв головну вежу, розколов у повітрі на шматки та й кинув на голови онімілої замкової челяді. Десь згодом відшукався якийсь паросток роду Любартів і спробував був поновити замок, але по-справжньому він уже ніколи не зводився з цих руїн.

Маленька Леся слухала ці перекази й думала собі: «От якби в усіх таких, як Любарт, відібрати зброю та й повиганяти їх геть!..» Але дорослі чомусь роблять навпаки: «вони скидають шапку й запобігливо вклоняються, забачивши пана. І що пихатіший пан, а замок його вищий, то нижче стеляться перед ним поклони. Дивина, та й годі.

Та коли дорослі, як здавалось, поводитись незрозуміло, то малеча в своїх іграх перетворювала найсміливіші легенди в дійсність. Тут, під височезними стінами спустошених зубчастих веж, цілими днями влітку гриміли «баталії». Під ударами важкого меча падали закуті в панцир «лицарі», горіли «замки», втікали «королі»... Народ триумфував: воля, братерство!

На все життя лишилися в Лесиній пам'яті оці дитячі забави. Вони додавали й свої зерна, що ними життя засівало її чутливу душу. На тридцятому році свого життя Леся у віршах згадувала ці далекі дитячі події:

О, то були такі «червоні» співи,
Яких либонь не чув старезний замок

і в ті часи, коли червона кров
йому красила твёрді, сиві мури.
«Гартовані ножі» були в тих співах,
а в серці у співців була любов...

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ЧЕКНА. ПІД МІСТЕЧКОМ БЕРЕСТЕЧКОМ

З раннього дитинства Леся почала знайомитись з народною творчістю: піснями, казками, легендами, приказками та різними художніми виробами. Ще коли Косачі жили в Новоград-Волинському, мати вивезла Лесю з братом Михайлом у село Жаборицю, щоб вони ближче пізнали народний побут та проймалися українськими звичаями. В Жабориці Леся слухала гарних старовинних пісень. Там їй розповідали дорослі й діти цікаві перекази і легенди. Там вона вперше почула оповідання про лісову русалку (мавку) та про інших дивовижних істот, котрими народна уява заселяла ліси, гаї, озера.

А з Луцька Олена Пчілка возила дітей аж у село Чекну, де вони пробули кілька днів і винесли звідти силу-силенну цікавих вражень.

Щодня мати разом з дітьми відвідувала кілька хат, вишукуючи художні узори волинської вишивки. Бувало

й так, що надібували несподівано на цікаву пісню — мати тут же записувала її до зошита. Одного разу вони натрапили на побутове свято: у дворі справляли «пострижчини», і там вперше Леся почула пісні, що дуже припали їй до серця: «Женчик-бренчик», «Заїнька», «Подоляночка».

Увечері на Максимовій греблі збиралась молодь. Розважались переважно співами. Косачі заходили в цей час до знайомої вдови Вусті, що жила на горбочку, сідали на порохнявій колоді і слухали багатоголосий хор парубків та дівчат.

У вівторок було свято Івана Купала. Успадковане від поганської віри, не прийняте церквою, воно офіційно не відзначалось. Але люди чомусь не забували його і щороку радо вітали розквіт літа, коли все навколо буяло й тішило своєю красою. Баба Вустя нараяла поїхати в цей день до сусіднього села Горовиці.

Невелика Горовиця витяглася в одну стрічку, перерізану посередині вузькою, крученою річкою Журава. Зупинились Косачі у далеких Вустиних родичів. З першими сутінками, що спускалися над хатами, почувся на другому кінці села гомін, галас і спів, а згодом по селу пройшов чималий гурт парубків. Вони тягли здоровенного кошеля і щось співали з чудернацькими приказками. Ольга Петрівна, Михась та Леся дивилися й нічого не розуміли, але дівчинка, трохи старша за Лесю, пояснила:

— Хлопці десь украли або випросили козуба —

отого великого кошика, виплетеного з лози. Коли його тягнуть вулицею, люди роблять «перейму», он бачите ще за дня понакладали посеред дороги купи деревин, трісок, хмизу. Все то знадоби для купального вогнища. Наповненого козуба волочать до річки. Недалеко від мосту, на самому березі, палитимуть. Ходімо за ними, і ми побачимо.

Пішли уздовж вулиці, спускаючись до річки. Молодь там уже роєм гула. Хлопці повтикали довгі дрючки та сухі хворостини в козуба, щоб полум'я здіймалося якомога вище. А тим часом дівчата порядкували біля самого Купала — убирали берізку вінками, нав'язували стрічки, ліпили маленькі свічки, співали приурочених до цього пісень.

Нарешті вогнище запалахкотіло на повну силу, радісне почуття охопило всіх. Дівчата завели жартівливої:

Ой наші хлопці стрільці, стрільці,
Забили жабу в корчі, в корчі.
Ой Іван каже: раба жаба!
А Степан каже: моя баба!
Андрійко каже: переріжмо!
Терешко каже: цілу ззіжмо!

Парубочий гурт відповідає:

Ой летів черчик буйним вітром,
Не чули дівки зозулі літом,
А як почули, злякалися,
Та й під місточком сховалися.

Тільки пізньої ночі галас притих. Дівчата забрали вінки і пішли понад річкою вниз. Там вони будуть на них ворожити. Кожна дівчина пускатиме на воду два вінки, загадуючи один на себе, другий на обраного. Якщо вінки зійдуться на воді, то й дівчина зійдеться зі своїм судженням.

За дівчатами пішли додому й Косачі. А хлопці, лишившись одні, пороздягалися і ще довго стрибали через вогонь у воду.

Леся уже крізь сон чула, як парубки співали йдучи від річки:

Ой на Купала-Купалочка
Не виспалася Наталочка...

У Горовиці, в хаті однієї селянки Лесина мати натрапила на шматок штандарта з вишитими на ньому значками війська Запорозького. Надзвичайна знахідка всіх схвилювала. Пробували розпитувати, але стара жінка сама не знала, коли й звідки той шмат штандарта потрапив до її скрині, яку вона успадкувала від покійної матері. Вияснилось, що в селі проживає чимало нащадків лицарів Берестецької битви. Недарма тут часом траплялись речі старовинного військового спорядження. Від Горовиці до Берестечка було недалеко, і Ольга Петрівна вирішила поїхати туди.

Половину путі добиралися манівцями. Торф'янистий ґрунт розмочили дощі, і змучені коні ледве витягали воза з глибоких бакаїв. До того ж зверху безперестану

сіялася мжичка, а сірі, немов осінні, хмари щільно заступили горизонт. До Берестечка ледве прибули під вечір. При брудненькому шинкові знайшлася вільна кімната, що її спритний старомодний шинкар вихваляв на всі застави.

На ранок дощ припинився, тільки низькі хмари розірваним шматтям пропливали над рівниною, по якій ліниво, ледь ворушачись протікав повноводий Стир. За кілька верстов од мосту віз зупинився. Косачі зійшли на середину пагорка, що витикався над іншими, теж розкиданими довкола. Там, де колись був луг з непрохідними болотами, тепер рябіли вузенькі, засіяні різним збіжжям нивки. По вибалках зеленіли кущі лози, по піщаних горбах поп'ялась шелюга.

Ольга Петрівна напружено вдивлялась удалину, а уста мимохіть шепотіли:

Ой чого ти почорніло,
Зелене поле?
Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.

Леся хотіла просити матір, щоб голосніше говорила, але, побачивши на її очах сльози, мовчки притулилась до неї. Через хвилину мати розповідала про трагічні події, що сталися тут у червні 1651 року:

— Горб, на якому ми стоїмо, і місце навколо нього зветься Журалиха, цебто місце журби й лиха. Як повернутись обличчям до Берестечка, то праворуч і ліворуч стояли два табори козацького війська на чолі з Богданом Хмельницьким. Крім козаків, у таборах було багато озброєних селян, що приєднались для битви з ворогом. Позаду, на підвищенні, де починався тоді ліс, стояв із своїм табором союзник гетьмана — татарський хан Іслам Гірей III. По той бік Стиру, аж під самим Берестечком стояли польські війська з королем Яном Казіміром. Під його ж проводом були й найняті заго-ни німецьких рейтарів, швейцарських стрільців, литовських піхотинців та багато інших військ із заходу. На схід від козацького війська були непрохідні болота, та вони й понині є і та ж сама річка Пляшівка, яку ми бачимо зараз.

Далі Ольга Петрівна розповідала, що по кількох сутичках шляхта зрозуміла: війну їй не виграти. Тоді вона намовила хана, і татари втекли з-під Берестечка. Та ще й Хмельницького у полон взяли. Лишилися без ватажка козаки, почали втрачати бойовий дух. А вороги зайшли в тил козацького війська, перекрили єдину дорогу, що вузьким, мощеним переходом з'єднувала Журалиху з сушею. Головні польські війська перейшли Стир. Козацький табір був оточений. Десять днів козацькі війська, очолювані полковниками Іваном Богунном, Филоном Джалалієм та Мартином Пушкарем, вели успішну оборону. Готувалися до генерального на-

ступу на польську армію, але страшенні зливи перешкоджали.

Тим часом шляхта підслала в козацький табір провокаторів, які поширювали чутки про зраду Хмельницького. Розповзались чутки, нібито козацька старшина хоче сама втекти, а козаків і селян кинути напризволяще.

30 червня Іван Богун вийшов із загоном відважних козаків, аби звільнити від поляків прохід через болота. Тільки-но Богун подався з табору, як хтось, може й підсланий шляхтою, крикнув, нібито він утікає. В одну мить чутка викликала паніку. Козацьке військо кинулося врозтіч.

Дорога, прокладена через болото, була вузька, і багато козаків падали у воду, грузли, тонули. Богун притьмом повернув до табору, але нічого не міг вдіяти — його загін теж застряв серед боліт. Польське військо кинулося грабувати козацький табір. Дві тисячі козаків відступили на горб, що на ньому оце ми стоїмо і, не маючи надії на порятунок, вирішили віддати своє життя за дорогу ціну — вони показали надлюдську хоробрість. В одному місці на болоті скупчилося три сотні козаків — рештки тих, що прикривали відступ головним силам.

Король велів передати, що дарує козакам життя, якщо вони припинять опір. Однак лицарі відповіли зневагою. Вони всі як один поклялися вмерти з шаблею в руках, але не здаватись на милість понево-

лювачів. Богунці дістали з своїх кишень та чересів золоті таляри й дукати і на очах напасників шпурляли їх у воду.

Козаки всі загинули. Залишився один хоробрий воїн. Він боровся протягом трьох годин проти всього польського війська. Знайшов на болоті човна і, прикриваючись ним, витримував стрілянину ворогів, аж доки не скінчився у нього порох. А тоді взяв у руки косу і відбивав усіх, хто нападав на нього. Якийсь королівський найманець кинувся на козака з такою ж зброєю, але, незважаючи на свою моторність, був перерізаний навпіл. Тоді підступили два здоровані з шаблями — шляхтич з Цехановщини та німецький улан — забрели по шию у воду і почали бій. Козак, пробитий уже чотирнадцятьма кулями, зустрів їх з такою завзятістю, що ці двоє злякано відступили, а все польське військо і сам його величність король, що спостерігав цей бій, були надзвичайно вражені. Ян Казімір сказав, що дарує життя цьому героєві, але козак страшний, увесь закривавлений, зібравши останні сили, звівся над човном і крикнув, що він не дбає про своє життя, а лише хоче умерти як справжній вояка. Його знову оточили. На цей раз німецький рейтар убив лицаря ударом списа ззаду...

Давно скінчила мати свою оповідь, а діти стояли в німому жалю.

Вони боялися поворухнутись. Їм страшно було глянути, бо кругом

На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.

Повертались назад. Діти розпитували:

— Скажи, мамусю, козацьке військо загинуло?

— Не все. Отут полягло тоді тридцять тисяч най-хоробріших вояків. Більша частина війська врятувалась, але розрізнена та ще й неозброєна не могла вже чинити опору.

— А як звали того останнього вояка?

— Іван Нечай, кажуть люди. По-справжньому ж ніхто того не відає.

— А як же Хмельницький?

— Викупили його з ханського полону, і повернувся він на Україну.

Десь за двоє гін від Журалихи Косачі зупинились навпроти нивки, на якій порався з конячиною вже немолодий хлібороб.

— Магай бі, пані! — відповів на привітання мандрівників. — Куди бог несе добрих людей?

— Повертаємось до Чекни, а там і додому — в Луцьке. Зупинились біля Журалихи. Давно колись була тут, кажуть, січа велика козаків з шляхтою. Загибло нашого люду багато.

— Еге ж, то правда.

— Чим же скінчилось? — нетерпляче спитала Ольга Петрівна. — Знахідок ніяких не траплялось?

— Чом не траплялось? Ще й зараз буває загли-

биш плуга, орючи під просо чи коноплі, то він аж гарчить по кістках, неначе по якому корінню. Не раз аж леміш пощербиться. Трудно орати по кістках. Вони воювали, а ми оремо.

«Трудно орати по кістках» — ці слова не давали Лесі покою. Вона безперестану повторювала їх про себе. Навіть коли розбита дорога немилосердно кидала воза з боку на бік... Трудно орати...

Нарешті не витримала:

— Нащо орють по кістках, скажи, мамо?

— Нужда та голод примушують. Треба ж людям сіяти хліб.

— А перше десь сіяли ж?

— Ті землі забрали пани.

Виїхали на рівну дорогу. Коні підтюпцем побігли на схід. Лесині очі вдивлялися вдалину: там, де небо схилилось до обрію, нужда й голод орють ниву, і замість масних скиб плуг перевертає білі кістки. Тільки вітер над ними свище, тільки сиві хмари плачуть по них...

ПОЧАТОК «ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ»...

До десяти років Леся росла й розвивалась, як і всі діти. Була радісна, весела, любила співати й дуже добре танцювала «Козака» вдвох із

Мишею. Коли їй виповнилось п'ять років, батьки купили для неї фортепіано. Вона не тільки успішно навчалась грати, а й сама бралася складати музичні твори.

Любила й серйозну роботу — господарчу. Завжди мала свій квітник і город, сама його обробляла й доглядала. Зовсім маленькою — в шість років — навчилася шити й вишивати, а згодом узялася навіть мережити батькові сорочку.

Та невдовзі сталося велике горе, що потім невідступно, рік у рік і день у день аж тридцять два роки, аж до останнього подиху, переслідувало й невимовно тяжко мучило її. Ось як розповідає про це Лесина молодша сестра Ольга Косач-Кривинюк:

«6 січня 1881 року в Луцьку Леся пішла на річку Стир подивитися, як святять воду, і в неї дуже померзли ноги. Скоро по тому і від того, як тоді й думали, вона ослабла. У неї так сильно почала боліти права нога, що вона, незважаючи на те, що й тоді вже була дуже терпляча, але плакала від болю. Вважали, що то в Лесі гострий ревматизм. Лікували її ваннами й мастиками, і нога через якийсь час перестала боліти й не боліла скільки років. Однак од тої пори треба датувати початок Лесиної, як вона сама жартуючи називала (мала настільки сильну волю, що могла жартувати й з таких речей), «тридцятилітньої війни»¹ з туберкульо-

¹ В цьому порівнянні Леся Українка мала на увазі Тридцятилітню війну 1618—1648 років, у якій брали участь усі держави Західної Європи, поділившись на два табори.

зом, бо то був не гострий ревматизм, а початок туберкульозу кістки в носі, що на деякий час пригас, а потім розгорівся знову. В проміжок часу, коли не боліла нога, почався туберкульоз кісточок у китиці лівої руки, вилікуваний операцією восени 1883 року.

Хвороба та скалічена хірургією ліва рука позбавили Лесю можливості стати піаністкою, а тим часом вона сама казала:

— Мені інколи здається, що з мене вийшов би далеко кращий музикант, ніж поет, та тільки біда, що природа мені утяла кепський жарт.

Після руки почала знову боліти нога. Як по операції в Берліні 1899 року загоїлася нога, туберкульоз прокинувся в легенях, а після залікованих на Карпатах та в Італії легенів на туберкульоз ослабли нирки. Тоді-то вона й казала, що вже тридцять років провадить війну з туберкульозом. Хоч як хоробро й витривало вела війну Леся, однак туберкульоз, знівечивши її життя, таки звів у передчасну могилу...»

Слід сказати, що в цьому знятому двобої, який нагадує невідступну облогу фортеці неблаганним ворогом, Леся Українка вийшла переможцем. Туберкульоз її знищив фізично, але духу не переміг. Що інтенсивніше наступала хвороба, то непоборнішим ставав дух, незламнішою робилася воля життя, а поетичний геній здійснював до вершин творчості. Не раз про це говорила й сама поетеса. Так у чудовому творі «*Contra spem spero!*» («Без надії таки сподіваюсь!») вона пише:

Гетьте, думи, ви, хмари осінні!
Тож тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?
Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

Ці слова Леся сказала в свої дев'ятнадцять років, коли свідоме життя тільки починалося. Знаючи, що воно буде для неї дуже тяжке і, можливо, досить коротке, вона твердо поклала йти лише вперед, лише з вірою в майбутнє, оптимістичною і бадьорою вогнистою піснею.

КОЛОДЯЖНЕ. ЛЕСЯ ОГЛЯДАЄ КУРНУ ХАТУ

Навесні 1882 року родина Косачів перебралася на постійне проживання до села Колодяжного, що недалеко від повітового містечка Ковеля. Давно вже велася розмова про це село. Діти насторожено чекали переселення...

Так ось воно, те Колодяжне! Що ж, простору вистачає. Та й гарно всюди. Будинок, де вони тепер меш-

катимуть, невеликий, але обсаджений деревами і має затишний вигляд. До рундука веде вистругана й посипана піском доріжка. За будинком — сад, буйний город, левада, оточена різними деревами. Всюди панує природа. Зелена стихія проникає в кожну щілину. На безмежну радість молодого косачівського покоління, одна липа росте прямо з будинку. Її гілляста крона розкинулась над стріхою, а стовбур з коридора пролазить через стіну.

Всередині домівка теж не була розкішною, однак те мало цікавило дітей. Їх вабив простір: садиба і те, що за нею.

З першого дня село стало для Лесі школою життя. Віч-на-віч зіткнулася вона з людьми, що їх звали народом. Це задля них, в ім'я народу вбито царя і здійснено чимало інших героїчних вчинків.

Волинь не лише славилась незрівнянною красою природи, вона відома була і своєю нечуваною вбогістю та злиднями. Кращу землю, ліси та пасовиська ще з давнини загарбало панство. Селянство мусило господарювати на солончаківих ґрунтах та непридатних мочарах. За таких умов під кожною стріхою панувала нужда. Рятувались від голодної смерті важкою працею на землях багатіїв. Працювали дорослі й діти. Рідко в якій хаті щоденно бував хліб. Уся Волинь харчувалась картоплею.

Сільські діти ходили обшарпані, немиті й завжди голодні. Побут селян був жахливий. На другий день

Леся й Михась помітили, що в багатьох хатах немає димаря. Кинулись до матері.

— В цих краях подекуди ще збереглися такі хати, де справді нема димаря. Їх називають «курні хати»,— відповіла Ольга Петрівна.

— А печі там є?

— Є.

— Куди ж дівається дим, що йде з печі? — не вгавали діти.

— Нехай завтра вранці підемо до Варчиної мами, коли вона поратиметься біля печі, тоді й побачите, куди він дівається.

Другого дня мати справді повела дітей, як і обіцяла. Це був звичайний чотирикутний зруб з соснових кругляків, з кількома вузькими щілинами-віконцями, під солом'яною стріхою. Ні комина, ні димаря в хаті не було. Дим з печі виходив прямо на хату. Сінешні й хатні двері були відчинені — стояло тепле літо, а взимку дим застилав усю хату, і, якщо вже нічим ставало дихати, відчиняли двері. Стіни, стелю і все, що було в хаті, покривала сажа. Були хати й зовсім без стелі.

Коли зір привик до хатньої темряви, дітей вразила страшна примітивність і вбогість житла. Нащо вже проста череп'яна миска, але й вона вважалася розкішшю — страву їли з довбанок: таких круглих заглиблень, дучок, видовбаних в обополі, навмисне вставленому замість дошки в стіл. Після їди такі дучки вити-

рали ганчіркою, іноді мили за допомогою віхтя. Залишки первісної культури в побуті. Але які істотні! Та ще й напередодні ХХ сторіччя!

Тепер уже нема курних хат на Україні. Лише випадково де-не-де збереглися в селах колишньої Галичини, зокрема можна натрапити в Тухлі Скольського району. Але в них ніхто вже не живе і стоять вони як свідки безславного панування польської шляхти над простим людом.

У Колодяжному діти потрапили в справжню народну стихію. Минуло два-три тижні, і їх уже не відрізнити було від сільської дівчороти. Разом з іншою малечею Леся бігала по вулиці, гралась у квача, гусей, хрещика або ходила в гурті сільських дітей зустрічати череду. Вийде босонога ватага за село, сяде на моріжку та й чекає, співаючи пісень. Уже й сонце зайде. Потягне прохолодою з лісу, а вони все виглядають. Аж ось ідуть корівки, за ними — вже немолодий пастух, у постолах, через плече торба, з сопілкою за паском. Діти біжать за ним, просять заграти або й заспівати якусь придабашку.

«Наша сім'я жила в дуже тісних стосунках з селянами, — розповідала сестра Ольга, — всі ми, в тому числі й Леся, мали між колодяженцями не лише знайомих, а й приятелів, товаришок і товаришів. Тому весь їхній побут дуже скоро став нам відомий, а далі й рідний. Ми, діти, так органічно зрослися зо всім колодяженсько-полісько-волинським, що вважали себе тоді усе

життя не за чернігівців, як батько, не за полтавців, як мати, а за волиняків-поліщуків».

Частенько доводилось Лесі вступатися за своїх друзів, коли вони потрапляли в біду. А було це здебільшого тоді, як маленькі пастухи, бавлячись, забували про свої обов'язки, а тим часом худоба заходила в шкоду. Наскочить хазяїн, займе корів і вимагає відшкодування. Коли худоба потрапляла до Косачів, то давали знати Лесі, і вона виручала.

Не лише в дитинстві, а й пізніше Леся підтримувала добрі сердечні стосунки з колодяженцями. Іноді, бувало, вона просила когось із своїх близьких знайомих зібрати молодь, щоб співала, а сама тим часом записувала слова й мелодію пісні.

Ще й тепер є в Колодяжному старі люди, яких Леся вчила грамоти. Одна з них, Ганна Поліщук, згадує:

«Як мені пішов тринадцятий рік, матері вже не було, і старий Косач взяв батька мого з солдатів до себе за тесляра. Почала і я працювати у Косачів за покоївку... На свято Купали, коли сільські дівчата й парубки палили за селом на вигоні Купалу, приходила і Леся. Вона слухала пісні, які тут співали, дивилась, як гуляли, і все це записувала в зошит, який майже завжди носила з собою. Коли ж вона поїхала в місто, там надрукувала ці пісні і книгу прислала для наших парубків та дівчат. Беремо, бувало, воду з кадуба: одне відро вона, одне я. Жаліла мене, бо я була ще дуже молода. Там посидимо. Почитає мені, розкаже. Брала

мене з собою в ліс. Я ходила тоді в українському вбранні, яке вона мені подарувала.

Вона гарно малювала. Одного разу Леся намалювала мій портрет. Вона багато читала і мене навчила читати й писати. Вчила мене грати на фортепіано. Леся заходила і в столярню, де працював мій тато. Пізніше вона попросила свого батька, щоб дав моему батькові землі й дерева на хату; мій батько з сльозами дякував Лесі. Така ж добра була Леся до всіх бідних людей. До неї приходили жінки з села й просили допомоги, і вона нікому не відмовляла, допомагала чим могла. А то й сама піде на село — зайде в хату, посидить, поговорить...»

Федір Іллюх теж розповідав, як Леся допомагала йому вчитись і завдяки їй він вступив і закінчив агрономічні курси в Житомирі. Багато селян згадувало Лесю з глибокою вдячністю.

А Леся ще змалечку полюбила цей знедолений люд. А ставши дорослою, вона всі свої помисли спрямувала на визвольну боротьбу народу. Їй хотілось бачити його вільним, щоб його не визискували пани і не збиткувалися над ним урядовці, щоб він не тільки трудився в поті чола, але й був господарем землі та всього багатства на ній. Лесі хотілося бачити народ визволенням не лише від злиднів, але й від темряви — їй хотілось бачити його освіченим, свідомим, радісним і щасливим. А щоб таке сталося, треба відмінити панські закони й порядки, треба повалити царську владу, знищити весь

існуючий лад, натомість створити новий. Потрібна революція.

Отож, в ім'я цього й живе Леся Українка. Цій великій справі, за яку віддавали життя найкращі люди всіх часів, прислужилася Леся своєю чудовою, невмирущою поезією. Ще з юнацьких літ вона відчула свою силу в слові, зрозуміла, що саме слово її наймогутніша зброя.

ПЕРШИЙ ВІРШ. НАВЧАННЯ

Перший Лесин вірш народився як відгук на досить знаменну подію. 1879 року по Росії прокотилася хвиля замахів на життя царських сатрапів і навіть на життя самого царя. У зв'язку з замахом на шефа жандармів Дрентельна було заарештовано рідну сестру Лесиного батька — Олену Антонівну Косач, яка навчалася в Петербурзі на медичних курсах. Тітку Єлю дуже любила Леся за її енергійну, яскраву вдачу, за справедливість і доброту. З розпорядження міністра внутрішніх справ цю молоду дівчину було вислано в Олонецьку губернію, а через два роки її відправили в Сибір на п'ятирічне заслання за приналежність до революційних організацій.

Дізнавшись про арешт і заслання любої тітки, Леся дуже засумувала, ходила зовсім припиншла, мовчазна. А десь на початку 1880 року, під впливом сумного настрою написала вірша «Надія». Висловлюючи почуття ув'язненої, маленька Леся писала:

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну,
Поглянуть іще раз на синій Дніпро,—
Там жити чи вмерти, мені все одно...

«Надія» — то не випадкова річ, то промінь справжньої свідомості, хоч він і вирвався з душі дев'ятирічної людини. Цей вірш, у якому йдеться не про квіточки й метеликів, на що можна було б сподіватись у такому віці, а про лиху долю людську, пролунав, неначе заспів, пролог до майбутньої літературної діяльності письменниці.

Коли Лесі виповнилося тринадцять, вона вже посправжньому взялася за літературну творчість. Її поезії вийшли в світ.

Друкувати українські твори тоді було дуже й дуже важко, майже неможливо. Цар та його міністри видавали один за одним укази й циркуляри про заборону українського друкованого слова. На Україні не було жодного журналу чи газети. Отож довелося посилати вірші за кордон — у Галичину, що тоді належала

Австро-Угорщині. Там у львівському журналі «Зоря», за допомогою Івана Франка та інших діячів української культури, вірші за підписом «Леся Українка» (що означало «Леся з України») вперше побачили світ.

У той-таки час, за порадою матері, яка наполегливо заохочувала доньку до писання й піклувалася коло її віршів, Леся разом із братом Михайлом узялася перекладати на українську мову твори Гоголя. Через рік (1885) у Львові вийшла з друку книжка «Вечорниці».

Та це було лише зачаткування. Адже Леся не тільки займалася літературою як поетеса, але й наполегливо вчилася.

У який же спосіб проходило Лесине навчання? Яку освіту вона здобула?

Ніяких шкіл вона не відвідувала — ні початкових, ні вищих. Ніяких дипломів та відзнак не одержувала. Леся навчалася вдома за допомогою матері, частково батька та вчителів-студентів, а в старшому віці добувала знання самоосвітою.

Косачі взагалі не посилали своїх дітей до початкових шкіл, Леся й Миша разом училися вдома. А коли Лесі сповнилося десять літ, мати привезла їх обох до Києва й поселилася з ними в найнятому помешканні по вулиці Стрілецькій, 26. Тут давали їм уроки студенти-репетитори. Крім того, Леся мала уроки ще й з фортепіано.

Петро Антонович Косач — батько Лесі Українки.

Олена Пчілка (Ольга Петрівна) — мати Лесі Українки.

Декабрист Яків Драгоманов — брат Лесиною діда.

У цьому будинку 25 лютого 1871 року народилася Леся Українка

У Новограді-Волинському за Лесиною дитинства.

Леся — так звали її в цьому віці.

Мишолосіє.

Руїни замку Любарта в Луцьку.

Навчання, як звичайно, відбувалося взимку, а на літо діти поверталися додому, в село Колодяжне. В Києві вони вивчали ті ж предмети, що й у гімназії: математику, історію, грецьку, латину тощо.

Леся була досить здібною ученицею. Особливо швидко й легко засвоювала вона чужоземні мови. За дві київські зими Леся вже перекладала вірші римського поета Овідія Назона.

У вільний від навчання час відвідували друзів та знайомих, яких Косачам не бракувало. Лесі найбільше припала до серця сім'я Старицьких, що тоді жили на Малій Володимирській (нині Чкалова). Там завжди вирувало життя, ніколи не виводились гості, а дівчата Старицьких Марія і Людмила, хоч і були старшими, однак поводитися з Косачами, як з рівними. Вони зустрічали їх радісним галасом, заводили до дитячої кімнати, де сиділи юні гості — товариші по гімназії.

Про ці зустрічі писала потім Лесина товаришка, письменниця Людмила Старицька:

«Мабуть, ми були знайомі з Лесею, — каже вона, — з самих дитячих років, бо родини наші, себто родини Косачів і Старицьких, хоч і не були рідні по крові, але по душі рідніші рідних. Косачі тоді жили постійно на Волині в селі Колодяжному і в Києві бували наїздами. Були ми тоді ще тільки підлітками, я ходила до гімназії, — Леся ж і Михайло до гімназії не ходили. Скільки пам'ятаю Лесю і Михайла, все пам'ятаю їх у доброму українському вбранні — Михайла в сірій чума-

рочці, Лесю в спенсері, в вишиваній сорочці, білява голівка гладенько перев'язана стрічкою. Вже й тоді Леся мала хоробливий вигляд, була тиха, соромлива. Серед гуртка «безшабашних» гімназистів і Леся, і Михайло почували себе, мабуть, трохи ніяково.

Зібралися одного разу в нашій хаті товариші й товаришки, була й Леся з Михайлом. З чого і як почався в мене диспут з моїми гістьми про полабських слов'ян і що там про тих сердешних слов'ян говорили — зараз не пригадаю, пам'ятаю тільки, що боронила я їх існування од всієї душі, але супротивники мої наступали на них і на мене. Тихі і мовчазні перше, Леся й Михайло вступили до нашого диспуту, та так гаряче і, як тоді мені здалося, так ґрунтовно, що я й не сподівалася. В цій дискусії наче ожили ті слов'янські народи, що в першому тисячолітті посідали прибалтійську територію між ріками Лабою (Ельбою) та Одером і вели уперту боротьбу проти агресії германських племен. Опонентів наших ми переспорили. З цього моменту почалась між нами дружба, — полабські слов'яни з'єднали нас...

Цей факт свідчить про вищий рівень Лесиної освіти і взагалі вищий настрій її душі і глибше розуміння явищ. В той час чи й було Лесі 12 років — це такий вік, коли існування слов'ян і германців, та й взагалі всієї білої, жовтої й чорної раси мало турбує людину. Але ж у ці роки Леся й Михайло були далеко серйозніші й освіченіші за багатьох дітей, до того ж були вони цілком свідомими патріотами. Інтелігентна мати вмiла

впливати на душі своїх дітей, вона ж керувала і їхньою освітою на рідній мові, а на той час це було дуже важко, бо жодного підручника українського не було».

РОЗЛУКА З БРАТОМ. ПОДОРОЖ ДО МОРЯ

Домашнє навчання з учителями в Києві тривало недовго. На тринадцятому році стан здоров'я погіршав — нестерпно боліла ліва рука. Довелося робити операцію. Після видалення з кисті деяких кісточок туберкульоз притих.

Крім операції, пережила Леся ще одну сумну подію — настав час розлуки з найпершим і незрадливим товаришем — братом Михайлом. Все життя, скільки вона пам'ятає себе, протікало в єдиному потоці з братом, хлопцем щирим і добрим, надійним порадником і захисником. Та всьому на світі буває кінець. Витримавши вступні екзамени на п'ятий курс гімназії, Михась залишив Колодяжне. Ніжна, зворушлива дружба тривала й далі, але була позбавлена найціннішого — щоденного спілкування. Тепер вони вже зустрічалися як гості.

З розлукою з братом назавжди скінчилося навчан-

ня з учителями. Було в неї три сестри і два брати. Всі п'ятеро вчилися у гімназіях, всі скінчили вищі навчальні заклади. Лише одна вона самотужки здобувала освіту. Джерелом знань були книги і тільки книги.

По операції руки Леся перебувала літо й зиму в Колодяжному. Життя неначебто почало входити у звичайне русло. Відтоді як Михайло вступив до Холмської гімназії, Леся лишилась найстаршою серед дітей Косачів: крім семирічної Лілі, була на цей час ще дворічна Оксана і зовсім маленький Микола (Микось). Поза книгами, захоплювалась вишиванням, нерідко бралася за малювання, до якого мала неабиякий хист. А з приходом весни, коли зажила рука, Леся заходила біля найулюбленішого з домашніх занять — вирощування квітів. Готувати грядки, висівати різне зілля й поливати, то була її стихія в юні роки. Впрягала до цієї роботи всіх «хрущів», цебто домашню малечу.

Недовго тішилася Леся станом. Літо 1884 року було, мабуть, останнім, коли вона могла хвалитися своїм здоров'ям. Наступної весни туберкульоз знову перекинувся на праву ногу. Пекучий біль не давав ходити. Спочатку думали, що то простудне запалення стегового суглоба. За два місяці хвороба звела дівчину до того, що вона не могла перейти хату.

За порадою лікарів Леся повезли в Литву до солоного джерела Друскеник (Друскінінкай). Півторамісячні солоні ванни ніскільки не допомогли. Консиліум київських лікарів остаточно констатував туберкульоз.

Поклали Леся весною 1886 року в клініку, однак довге і болісне лікування було мало ефективним.

Час від часу прокидалася хвороба то ноги, то руки і так її мучила, що бувало не до науки. Цілими тижнями й місяцями доводилось лежати в ліжку. Та дівчина вміла терпіти — ніхто від неї не чув нарікань, слізливого бідкання. Вона завжди запевняла, що їй зовсім не боляче. Навіть знаходила в собі сили втішати інших. Згодом Леся звернулася до своєї сестри Ольги з віршем «Веснянка», в якому закликала радіти життю і співати веселенько:

Як дрібнії дощі
Заслонять нам світ навесні,
Як нам молодощі
Пов'ються у хмарі сумні,—
Не тратьмо надії
В літа молодії!
Весняного ранку —
Співаймо, сестрице, веснянку!

Находило літо 1888 року. Батьки міркували над тим, щоб повезти Леся до моря. Спочатку думалося про Ялту, але сталася несподіванка — надійшов лист від доброго знайомого Михайла Комарова. Його сім'я нещодавно переїхала з Умані до Одеси і запрошувала Косачів на гостину.

Тож одного червневого ранку на Одеському вокзалі зустрічала колодяженських мандрівників (матір і донь-

ку) родина Комарових: молоденька, як і Леся, Маргарита, одинадцятирічна Галинка (пізніше поетеса Галина Комарівна) та сам Михайло Федорович — нотаріус за службою, пристрасний бібліограф і бібліофіл за покликанням.

Завдяки невгомній вдачі Комарова Леся через якийсь тиждень уже добре знала Одесу. Хоч він сам прожив тут небагато, але орієнтувався краще за старожилів. Зупинившись біля якоїсь споруди, вартої уваги, Михайло Федорович ледь помітно посміхавсь у свої козацькі вуса, трохи примружував очі, зводив і без того високі брови й запитував:

— А ви знаєте, хто жив у цьому готелі шістдесят чотири роки тому?

Кілька секунд панувала, як правило, німа сцена, а потім хтось відповідав:

— Адам Міцкевич.

— Отже, ні. Олександр Пушкін. Звідси його вислали в село Михайловське.

Ішли далі. Зупинялись коло гранітного обеліска, обгородженого важкими ланцюгами, припнутими до важких здоровених якорів. Повторювалась така ж сцена.

Через кілька днів Косачівни близько здружилися з родиною Комарових. Маргарита була Лесі гарною товаришкою, розумним, щоправда своєрідним, співбесідником та незмінним чічероне в прогулянках по морському узбережжю:

То ж добрії люди мене привітали
В далекій країні,
Там друга в прихильній дівчині
Знайшла я. І моря красу споглядали
Не раз ми при тихій годині.

(«Подорож до моря»)

Вперше Косачі побували на морі в супроводі дівчат Комарових. Маргарита вказала візникові дорогу і через якийсь час бричка вирвалася з тісних вулиць та завулочків на широкий рівний бульвар. Звичайні, малопривабливі міські кам'яниці зникли, натомість з обох боків бульвару стояли фешенебельні особняки, що потопали в садах розкішних та великих садиб, обнесених ґратчастими парканами. Під кінець дороги візник звернув в один із провулків, проскочив садибу і раптом зупинився. Леся глянула вперед, і їй здалось, що світ обірвався, що все зникло: вгорі, внизу і прямо — тільки небо. Небо, і більш нічого. Перед нею було Чорне море. Оспіване поетами усіх століть — від Овідія до Пушкіна, Шевченка і Надсона. Це вона знала. І все ж таки була приголомшена видовищем.

Маргарита розраховувала саме на такий ефект, коли вибирали путь до моря, тому-то вона з прихованим інтересом поглядала на свою товаришку. А Леся нічого не бачила й не чула, крім моря. Нарешті німе захоплення прорвалось дзвінкою декламацією з Надсона:

Так вот оно море!.. Горит бирюзой,
Жемчужною пеной сверкает!..
На влажную отмель волна за волной
Тревожно и тяжело взбегает...
Взгляни, он живет, этот зыбкий хрусталь,
Он стонет, грозит, негодует...
А даль-то какая!..

Надвечір невеликий пароплавчик з людьми, що нікуди не спішили, прогулювався вздовж одеського узбережжя. Ольга Петрівна, як і більшість пасажирів, примостилася з правого боку, щоб спостерігати приморську Одесу. Леся усілася на протилежному боці палуби. Вона хотіла бачити море в його безмежному просторі й величі, в усій його красі. Воно було в той день напрочуд гарне: синє-синє, з білими баранцями, з рожевими відблисками, з темно-зеленими тіннями, золотими іскрами при заході сонця.

Смеркалося. Пароплав пришвартувався до причалу. Пасажири кинулись на берег. Леся сиділа все на тому ж місці. Погляд її вп'явся в горизонт, що раз по раз спалахував тихими блискавицями-пожежами, яких ніколи не побачиш на Волині. Дивно — на небі ні хмаринки до самого обрію, а спалахи крешуть і крешуть, виблискують, наче шаблі в руках лицарів-велетнів.

— Леся, я по тебе, — рішуче наблизилась «Грехен» (так охрестили Косачівни Маргариту Комарову).

— Іду, біжу. — Вона встала, глянула востаннє туди,

де палахкотіли зірниці, і, трохи припадаючи на праву ногу, пішла назустріч темряві.

Якщо Леся успадкувала від батька лагідність, стриманість та інші такі риси, то серед спадкових дарунків матері у неї помітно виявився нахил до мандрів. Те, що Ольга Петрівна все своє життя, навіть за глибокої старості, не трималася насидженого місця, передалося і її доньці. Як тільки гострий біль ноги трохи вщухав, вона тут же намагалась розсунути стіни свого світу, поривалась до нових, ще незвіданих закутків країни.

Так було й на цей раз. За своє перебування в Одесі мати з донькою оглянули морський берег на схід і на захід від Одеси на сотню кілометрів: Очаків, гирло Бугу, Херсон, Дніпровський лиман. Найбільше враження справив на Леся Акерман, власне, турецька фортеця у ньому.

Ось що писала вона до брата Михайла в Колодяжне влітку 1888 року:

«Описувати своє подорожжя не знаю чи варт... нехай колись розкажу, а тепер тільки дещо про турецьку кріпость Акерман. От уже страшна будова, нехай їй щур! Високі мури та товсті, грубі, що аж хати в їх видовблені, мов келійки, башти круглі, тяжкої архітектури, в баштах льохи та темниці з ґратами залізними (певно колись там козаки наші сиділи), тепер там дикувілля та квіти ростуть, мама казала: «Десь ото з наших козаків усе те повиростало». Ми вирвали дві квітки

на спомин та й подались швидше до парохода, геть з тії кріпості, бо страшно нам там зробилось... А шкода, звідти такий гарний краєвид на Дністровський лиман, чисто козацький краєвид».

НЕПЕВНА МУЗА. СПРАВЖНІ ПОЕТИ-ПРОРОКИ

Могутній дух рятує слабке тіло! — сказав знаменитий давньогрецький лікар Гіппократ. І ці слова цілком можна прикласти до Лесі Українки та її життя. Всупереч усім напастям вона виростала на великого майстра слова і самовідданого поборника правди. У цій фізично кволій дівчині з кожним роком розвивалась і міцніла морально-духовна сила. Рідні та друзі дивувалися й раділи з того, що Леся уміла перемагати руїницьку стихію. Міцний, цілеспрямований дух підтримував тіло і виводив дівчину на шлях подвигів.

За тяжких умов особистого життя Лесю врятували талант і виховання. Перший давав їй крила, протір думки і поривав до високостей вселюдських ідей.

А друге розсувало обрії, показувало шляхи, викохувало міць злітаючих крил. Мислива, розумна рука батьків, а згодом і дядькова, привели дівчину до правди-

вих джерел життя. Прищеплені ще в дитинстві гуманні почуття лягли в основу майбутньої Лесиної свідомості та суспільних ідеалів.

Отож, хист та правильний компас — виховання — вивели її на широку творчу дорогу, врятували її від небуття.

Бували, звичайно, в Лесі сумніви і вагання. Часом невдачі вибивали її з рівноваги, а невдоволення собою породжувало поганий настрій. Але до повного зневір'я вона ніколи не доходила.

Лесі сповнилося 14, коли мамин брат, Олександр Драгоманов, привіз із-за кордону в Колодяжне журнал «Зорю» з її віршами. Вся рідня із захопленням вітала свою поетесу. Сама Леся теж була до краю схвильована, — адже вперше в житті бачила надрукованим своє власне слово. А коли вшух радісний гамір і вона лишилась один на один зі своїми поезіями, то знову кілька разів перечитала їх. Потім довго дивилась на розгорнуті сторінки. Дивилася й думала. А рядки зливались, втрачали стрій, зникала виразність слів. Тільки рими шелестіли безладно й глухо. Оце й усе, що лишилось.

Зовсім недавно горіла бажанням скоріше побачити ці рядки надрукованими. А як брала з дядькових рук, щоб читати, тремтіла від щастя. Коротка ж була її радість «Може, у поетів вона завжди така?» — думала Леся. Та хіба це стосується до неї з її віршиками?

Поети «глаголом жгут сердца людей»... А її «Конвалія» або «Любка» годиться хіба що для Ліліних ляльок. Справді, що це за поезія:

Була в мамі доня, Любка чорнобрива,
Розумная, гарна та нетерпелива.

Та що там казати — вона й сама ще бавилася в ляльки, коли оте писала. А справжні поети, то пророки. Це мама не раз казала. І сама Леся читала це у Пушкіна, Лермонтова, Шевченка. Як воно там? Вона дістала з полиці другий том «Кобзаря», виданого в Празі, зашепотіла з притиском:

Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі...

Огнем невидимим пекли... А де ж добути таких слів? Ні, вона не вміє так.

Довго сиділа Леся, поклавши руки на розкриту книгу. Потім видобула з своєї шухляди зошит, списаний власними поезіями, перечитала кожну сторінку, іноді подовгу задумувалась над нею. Скінчивши читати, роздерла зошит надвое, а тоді рвала кожен шматочок. Робила це знехотя, повагом, наче чужими руками. А губи кривились не знати для чого — для сміху чи ридання.

Три роки Леся майже нічого не писала — поринула в самоосвіту. Вчилася, як була здорова, і в ліжковій, дома,

і в дорозі. Не розлучалася з книгою і в лікарні. Потрапляючи в будь-яке місто на лікування, Леся насамперед записувалась до найкращої бібліотеки, запасалася книжками, а тоді вже віддавалася на волю ескулапів. Її кололи, різали, розтягали, гіпсували, а вона, стиснувши зуби від болю, чекала тієї хвилини, коли зможе знову взятись за книгу. Якщо ж не було змоги самій потрапити до бібліотеки, то вдавалася до пошти.

За своє життя Леся користувалася послугами все-світньовідомих бібліотек Парижа, Відня, Берліна, Женеви, Мілана, Софії, Праги, Львова, Варшави, Дерпта, Петербурга, Москви, Мінська, Києва, Одеси.

Вимушена лежати в ліжковій довгими тижнями, а то й місяцями, позбавлена товариського спілкування, рокована на бездіяльність, Леся цілими годинами і днями мріяла. Книжки розвивали здібність уяви, думання образами, картинами. Мимохіть доводилось літати на крилах фантазії, у вимріяні світи, у безмежжя.

Воднораз це сприяло розвою абстрактного мислення та узагальнення. В одному з листів до М. Драгоманова Леся запевняла, що має надзвичайну пам'ять на обличчя та місцевості, до того ж не вміє думати без образів, і коли думає про кого, то мусить з'явити того в усій його обстанові. Не знаю, каже вона, на щастя чи на неволю така уява, бо, наприклад, буває так, що фантазія дуже прикро прислужується, і тоді краще б не мати її зовсім.

Позначились ці обставини і на Лесиній вдачі, на її

духовних переживаннях. Зробилась перебільшено насто-
роженою і підозрілою, боялась набридати, бути обтяж-
ливою своїм друзям та рідним. Побоювання, що може
лишитись відсталою, неповноцінною, удвоювали її зусил-
ля в інтелектуальному розвитку і духовному самовдо-
сконаленню.

Маємо на цей час свого роду автопортрет Лесі.

«Характер мій, я й сама це бачу, якийсь скритний,
хоч мені й самій це не подобається. Завжди я стараюсь
бути якось ширіше, вільніше, але бачу сама, що все не
так виходить, як би я хотіла: в мене виходить жарт тоді,
коли я хочу говорити поважно, а коли я хочу говорити
широ, то це теж якось не виходить. І від цього усього
я не можу відчепитись навіть при розмові з мамою і Ми-
хасем, а вже з другими, то нічого й казати. Я, по прав-
ді сказавши, й тепер трохи дивуюся, що мені так легко
пишеться до Вас. Ви своїм листом якось привернули ме-
не до себе ще більше, ніж перше, бо перше я таки трохи
боялась писати до Вас, а тепер бачу, що з мене б не по-
сміялись, якби я що й не дуже-то дотепно написала, бо
Ви знаєте, що я не стільки вчилась, скільки б хотіла...»

Невдоволена собою, Леся ще далі, то більше й глиб-
ше занурювалась в художню та наукову літературу.
Досить рано і своєчасно вона зрозуміла, що виходити на
велику дорогу життя навпомацки не годиться, бо то
безмежний океан. І щоб плавати по ньому, треба бути
добрим стерновим, треба знати стихію, володіти здіб-
ністю приборкувати її і вміти правити проти хвиль. Її ж

вабили найдалекіші обрії океану, тому й готувалась так
самовіддано.

За допомогою рідних і старших друзів перейшла
Леся, ще в юнацькі роки, на регламентовану книгу:
читати тільки корисне і розумне, тільки те, що по-
справжньому розкриває світ правди й науки, світ реаль-
ного життя і боротьби.

В одному з перших листів до М. Драгоманова в Же-
неву Леся писала, що намагається читати лише корисні
книжки, хоч діставати їх трудно, бо пустих, поганих кни-
жок більше. Вона вважає за краще перечитувати старі,
аніж вдаватись до нових, але беззмістовних. У фран-
цузькій літературі надає перевагу старшій генерації
письменників: В. Гюго, А. Мюссе, О. Бальзак, Стендаль,
Жорж Санд, брати Гонкур тощо. Новітні натуралісти
школи Золя зовсім їй не подобаються, бо там, каже вона,
більше різних страхіть та ефектів, чим тої правди. Бага-
то там безпросвітної бридоти.

КОЛОДЯЖНА РЕСПУБЛІКА.
ПРЕЗИДЕНТ І ХРУЩІ

Надійшло літо. Старші Косачі розбрелись
хто куди. Петро Антонович загруз в Луць-
кому по службових справах, Ольга Петрівна поїхала

до Києва, щоб звідти разом з сином Михайлом помандрувати до Гадяча. Дома залишилась Леся з юрбою дітвори: Ольга — вона ж Ліля, Лілея, Пуц, Пуцинда, Олеся, Ласочка; Микола — Микось, Кох, Кохточка; Оксана — Тамара, Марця, Укус; Ісидора — Дора, Дроздик, Біла гусь, Гусиця, Патька. Дора — мізинчик в сім'ї Косачів — була на той час зовсім маленька (народилась 9 березня 1888 року).

За всіма треба було доглянути, особливо за малятами, задовольняти або приборкувати примхи кожного. Відїжджаючи до Києва, мати сказала:

— Залишаю на тебе всю нашу республіку. Я знаю твою схильність до лібералізму і трохи боюсь... Та думаю, що, відчувши на собі президентську відповідальність, ти будеш запроваджувати сувору справедливість.

— Мамочко, ти мене наділяєш повноправним правителем нашої республіки, а як же бути з тією формулою, яку ти не раз повторяла: «Влада розбещує. Абсолютна влада розбещує абсолютно». Ти не забула?

— Ні, не забула.

— І не боїшся, що я перетворюсь на диктатора, деспота, буду тероризувати моє суспільство?

— Ти на це не здібна. З правила бувають винятки. Та й часу не так багато, щоб людина з твоїм серцем і розумом встигла переродитись на деспота.

Отак, жартуючи, Ольга Петрівна залишала Колодяжне.

В родині Косачів та їхніх найближчих друзів — Старицьких та Лисенків — жартівливі вигадки не переводились. У листуванні Лесі зустрічаються численні дотепні займенники, які вона вживала майже все своє життя. Друзів і близьких знайомих з літературного оточення вона називає — кна-кна, навіть в листах до батьків («Плеяда буде у нашої кна-кни у неділю», «Передай привіт одеським кна-кнам»). У багаторічному листуванні з Ольгою Кобилянською Леся постійно вживає займенника хтось, хтосічок, когось («Нехай хтось без когось не журиться. Нехай пише,— хтось любить, як хтось пише»). Малечу вона називає хрущами, тиграми, неграми тощо. Власні твори або й твори своїх молодих друзів чи просто знайомих називаються уліти («Уліти з сліду ючим листом пришлю», «... дасть бог доулічу все благополучно»).

Отож і республіка була такою вигадкою.

На цей раз Лесине кермування полегшувалось доброю погодою. Літо того року видалось сонячне, тепле, багате на всяку садовину й городину. В саду ягід різних — не обібрати! Розпустить Леся «республіканців» по всіх закутках садиби, сама мерщій хапається до своїх «уліт». Схилиться над столом та й незчується, як обідня пора прийде. А там уже голодна республіка маніфестує — вимагає їсти.

По обіді Леся поряється біля варення. Кожен «республіканець» одержує завдання особисто від пре-

зидента: хто збирати малину і порічки, хто підкладає дрова під таганок, в якому бульбашить червонясте, солодке вариво, а дворічна Патька має сидіти поряд з Лесею і тримати наготові ополоника для розмішування сиропу. Всіх, хто чесно працює на республіку, ввечері чекає нагорода.

Сонце ліниво сповзало на захід. Трудову тишу раптом порушив стривожений посвист за ворітьми: раз, вдруге, втретє... Аж ось з малинової грядки хутенько побіг до воріт Пуцик:

— Лесю, я зараз вернусь,— і зник за ворітьми. Через дві-три хвилини Ліля повертається до двору, але не сама, коло неї понуро плентається хлопець років дванадцяти. Леся впізнала, то Дарчин брат Іванько. Пуцик шарпає його за руку:

— Ну, розкажуй! Не бійся, у нас дома нема нікого.

Але хлопець втупився в землю і мовчить, лише слюзи розпливаються брудними плямами по запиленому обличчю. Нарешті Леся запитала:

— Чого ж ти мовчиш? Ти прийшов показати, що вмієш плакати? Те я бачила з тобою не раз; ще позаторік, коли ми з Даркою ходили до лісу, а ти кинув корову пасти й побіг за нами. Корова зайшла в школу...

Іванько не дав докінчити — заплакав уголос. Хоч як соромно перед панськими дітьми, а проте не втримався. Потім схлипуючи розповів, як «зовсім ненароком» його телята забрели в панський ячмінь, отой, що

близько левади, їх захопив Федір Полюк, що служить у Косачів, та й замкнув у хлів.

— Дядько Федір не хотять повернути телят... кажуть, хай прийдуть за ними наші мати... Мати мене уб'ють по цій шкоді... — і хлопець знову зайшовся в риданні.

— Пуцик, біжи поклич сюди дядю Федора,— наказала Леся,— а ти, Іванько, постій тут. Та не плач. Не з'їли ж твоїх двоє телят увесь наш ячмінь. Все буде гаразд. Ми попросимо його, і він випустить твоє нахабне бидло.

Леся сходила до хати, намазала маслом та ва-ренням кусень білого хліба і пригостила пастуха-невдачу.

«Республіканці» всі до одного стали на захист потерпілого і одержали блискучу перемогу. Визволені з полону телята уже бігли на пастовень, задерши хвост; за ними щасливий Іванько. А республіка ніяк не могла заспокоїтись — оточивши президента тісним колом, вона заговорила вся разом, вимагаючи гарантій недоторканності телят і гусей, які потрапляли не раз під замок. По обличчях промовців не важко було здогадатись, що авторитет «дяді Феді» сильно похитнувся цього разу.

Як тільки смеркло, в домівці притихло — все поснуло або вдавало, що спить. Тільки президент не лягав. Леся сиділа за освітленим столом — писала мамі листа.

«Люба мамочко!

Відповідаю тобі, яко управнений делегат чесної республіки. Твій лист ми одержали тільки сьогодні; папи він не застав, бо папа поїхав учора в Луцьк, бо там тепер Орест Левицький, то папа хотів з ним побачитись. Тим часом у нас республіка настояща під моєю президенцією. Ми тепер усе варимо та смажимо і, мушу сказати, що мені се діло починає обридати. А ми тепер вступаємо в малиновий період і вже зварили шість фунтів малини. Малини буде сила цього року, на нових плантаціях теж дуже багато. Полунички вже слава богу кінчаються, та вже ж їх і наварено немало...

У мене нога болить, як і перше, більше лежу в кроваті, читаю Тена і варю варення. Часом пишу вірші. Пуц з учителем не сперечається, а як учителеві в республіці живеться, дізнаєшся з його власних слів, бо він збирається до тебе писати. Мені здається, що він від республіки кривди не має... Цілую тебе, мамочко і люблю кна-кну. Бабушку теж цілую, прошу, хай не гнівається, що не пишу.

Ваша Леся. 14. VI. 1890».

ДОЛЯ ПОЕТА. ГЕТЕ ЧИ ШІЛЛЕР?
ВОЛОДИМИР МАЛЬОВАНИЙ

Ні домашні турботи з дітьми та господарством, ні хвороба не могли заступити шлях до поезії. Леся бачила й відчувала її всім своїм еством. Тепер, коли їй пішов уже двадцятий рік, вона зрозуміла, що література художня — то її доля, життя і радість, зброя і вітха.

Великий світ лежав перед нею, великий і складний, пошматований в протиріччях, засіяний квітами й горем, окутаний кривдою й насильством, покритий темрявою. Відтоді як люди створили організовані суспільні системи, протиріччя між ними розрослися і зробилися прірвою. І ніхто не в змозі ні переступити цю прірву, ні кудись від неї подітись.

Що ж робити? Треба шукати вихід. Шукати, що б там не було. Хто як хоче, а вона з словом піде у цей світ. Адже слово найближче людям. Воно з'єднало їх, зробило сильними, поставило над усім живим світом. За допомогою ж слова люди поділилися на багатих і бідних, на всевладних і безправних. Отож, тільки воно може повернути людство знову на путь істини і злагодженого життя. Треба тільки його очистити в горні справедливості, зігріти в серці, щоб воно «вогнем пекло замерзлі душі».

Довгий цей шлях і тяжкий, не здолати самому. Та вона не одна змагатиметься на ньому.

Під натиском дум і почуттів визріло рішення, зманифестоване в програмовому вірші «Мій шлях». Молода дівчина була свідомо свого великого задуму і його наслідків. Вона не переконана, чи дійде мети, але вірить у визвольну ідею. Може, щастя всіх прийде по наших аж кістках, як сказав поет,— тим почесніша боротьба за нього.

Найвищої шани заслуговує не той, хто віддає життя тоді, коли вже видно перемогу, а той, хто офірує його істині, тріумф якої настане невідомо коли.

Чи тільки терни на шляху знайду,
Чи стріну, може, де і квіт барвистий?
Чи до мети я певної дійду,
Чи без пори скінчу той шлях тернистий,—
Бажаю так скінчити я свій шлях,
Як починала: з співом на устах!

Нелегка поетова доля. В пам'яті Лесі зринали імена улюблених співців. Чарівні голоси. Але ж яке їхнє особисте життя! Ось проходять одна за одною постаті Шіллера, Байрона, Шевченка, Міцкевича, Лермонтова... Що не імя — то драма. Наскільки трагічна, настільки й велична. Жоден режисер не поставить такої.

Звідки ж вона черпатиме сили? Де гартуватиметься? Адже то все — титани духу, а вона тільки жінка,

до того ж обділена долею. Хіба вона зможе так змагатись? Але не тільки велетні домагаються істини.

Всі, хто як міг, простували тим же шляхом, що й великі обранці, нерідко проявляючи дивовижну силу духу.

Лесья виїняла з шухляди рукописний нарис про одного з цих рядових поборників істини — Володимира Мальованого. Мамі доручено перепроводити цей твір Драгоманову або Павлику для друкування. Мама вже прочитала його старшим членам сім'ї, а зараз Лесья сама схилилась над ним. І все там хвилювало її.

Володимир Мальований, говорилось у нарисі, є одним із найнепохитніших українських соціалістів. В сімдесятих роках він провадив велику культурну роботу, спочатку в Катеринославі, а потім в Одесі. Мальований — поет, пропагандист і організатор. Був у тісному зв'язку з землевольцями і в спільному фронті з соціалістами «общерусской ориентации», але не забував українського питання. Вперше його заарештовано у червні 1879 року і покарано засланням до Сибіру. Коли справу переглядала «Верховная распорядительная комиссия», то жандармське управління дало такому атестацію: Мальований служив діловодом в одеській міській думі. Належав до нелегальних гуртків, а також допомагав грошима особам, що ховались від переслідування. За деякими відомостями належав і до українофільської партії, а в останні часи разом із Борисовим, Ковалевським, Андрієвським та іншими став

крайнім соціалістом. Його оселя завжди була осередком революційної діяльності. Він брав найактивнішу участь у збиранні грошей Драгоманову на видання революційної літератури в Женеві, і в нього була в Одесі каса. Брав участь в упорядженні української друкарні. Мав широкі знайомості з соціалістами і так їх прихилив до себе, що навіть ворожі партії вірили йому.

Опинившись у мценській пересильній в'язниці і дізнавшись, що його засилають до Східного Сибіру, він не занепавав духом, не виправдувався і не просив помилування. Свій настрій переливав у вірші:

Не потурай на те, що шлях ще не пробитий,
Що нетрами пустими треба йти,
Де тільки виє звір несамовитий.
Дарма: прямуй до світлої мети!..
Не потурай ні на що. Навіть смерті
Не бійсь — її ніхто не оббіжить.
Та краще ж там у боротьбі померти,
Ніж у багні гниючи мовчки жить.

А ось наступні рядки особливо імпонували Лесі:

Не потурай на те, що часом добрі люди
Влещатимуть, щоб не виходив сам,
А ждав, поки завзятих більше буде.
Вперед рушай, бо честь і воля там.
Не потурай — тоді нас більше стане...

Леся читала далі, де батько заповідав юному синові свій погляд на освіту:

«Я дивлюся на освіту, щепто на придбання знань, як на засіб, при допомозі якого людина зможе правильніше розмірковувати, бачити недоліки в житті людей і вишукувати засоби для виправлення недоліків, а також зуміє знайти шлях і вказати його іншим. Освіта для кожної людини те ж саме, що зброя для воїна: який би хоробрий не був воїн, але беззбройний, він зробить дуже не багато. Як би не хотіла людина робити добро і собі й іншим, а якщо нема у неї знання, розум її нерозвинутий і вона не знає причин, чому погано живеться людям, і не знає, що робити, щоб змінити життя, то б'ється вона, як риба об лід, і без толку. Кожен мусить не розтринькувати дорогої час, набувати якомога більше знань, а потім ці знання прикласти до життя. На горе, тепер далеко не всі люди мають цю можливість, але хто її має, тому гріх нею не скористуватись...»

Не забувай же, що дуже багато на землі бідних, голодних і холодних людей, не забувай, що обов'язок кожного чесного громадянина, так чи інакше, допомогти цим людям».

Леся відклала прочитаний рукопис. Сиділа в німому забутті. Думала. Думала напружено й болісно. Поставить Володимира Мальованого заступила реальний світ. За нею стояла друга, третя, четверта... безкрайня лава мужніх, що доброхіть віддали життя людству. Леся прагнула уяснити: що їх штовхнуло на цей добровільний подвиг? Де причина? Яка сила приводить

до самозречення? Парадоксальне явище: людина забезпечена — має добру посаду чи навіть багатство, і раптом сама, без примусу, кидає все, вступає в бій з порядками, на яких тримався її добробут, прирікає себе на голод, неволю і смерть. Кажуть обов'язок, громадський обов'язок. А що таке обов'язок? Звідки він береться? Діяти з обов'язку — отже з примусу. Солдат з обов'язку йде на війну і гине. Це його трагедія. Мальований або Чернишевський кидається сам у бій з самодержавством і гине. Це сенс його життя, це його покликання. Якщо ж Мальований або Чернишевський і йшов з обов'язку, то з внутрішнього, а не нав'язаного кимсь іззовні. Отже є, мабуть, інстинкт колективізму. Можливо, що цей громадський інстинкт, або, що те ж саме, симпатія між людьми, розпросторюючись все більше й більше, стане настільки всезагальною, що всі члени людського суспільства відчують колись себе солідарними і будуть діяти тільки для загального добра...

Безконечні питання витиснули з голови дівчини світлий образ засланця-сибіряка і заповнили мозок невідступною проклятою думою про загальне віковичне зло, про власне безсилля перед ним.

І знову виповзала холодною гадюкою — вже вкотре! — думка про фізичну неповноцінність, що стала на заваді до відвертої і прямої боротьби. Леся знала твердо: якби не хвороба, пішла б дорогою свого дядька чи Мальованого. То чесна і пряма дорога.

НА КРИЛАХ ПІСЕНЬ. ДОСВІТНІ ВОГНІ

Вжитті Лесі сталася пам'ятна подія. 1893 року, по той бік кордону, у Львові вийшла в світ перша збірка її поезій — «На крилах пісень». Чимало перехвилювалась Леся, аж доки книжка, уникаючи пильного жандармського ока, потрапила в Колодяжне — до рук автора.

У червні того ж року проїздом до Гадяча Леся зупинилась у Києві. Першими друзями, з якими вона поділилася своєю радістю, була родина Старицьких. До них Леся прийшла з своїми поезіями і книжечкою перекладів з Гейне, також щойно виданою за кордоном. Про ці чарівні години в Лесиному житті так переповідає її подруга.

Із спогадів Людмили Старицької-Черняхівської. «Пам'ятаю, як зараз, той день, коли Леся, молодесенька на той час дівчина, тоненька й висока, в гарному українському вбранні, прийшла до нас з двома книжечками. Се було спільне свято. Батько мій наклав на носа пенсне, взяв розрізалку, ласкаво погладив сіро-блакитний томик, як любу дитину, і почав обережно розрізувати листи.

Се ж було не те почуття, з якими ми тепер беремо нову українську книжку, — се було почуття святобливої

радості. Ця книжка, що переїхала з такою великою небезпекою чи то в конверті, чи то в чийсь широкий кишені з-за кордону, тепер лежала перед нами свіжа й лагідна, як реальна звістка про можливу долю українського слова, про якесь далеке майбутнє життя.

Ми всі, разом з молодим автором, посідали навколо,— батько мій чудово декламував, через те всі любили слухати, як він читав вголос. Перечитано було всі вірші Лесині, деякі по кілька разів. Тато був у захваті, він цілував Лесю і по своїй звичці так душив її, що можна було думати, він її й зовсім зламає в своїх дужих обіймах».

Як тільки ця невелика книжечка з'явилася на світ, про неї заговорили по всій Україні. Літературна громадськість у переважній більшості заявляла про відрадне явище — Україна висунула ще одного талановитого поета.

Висловлюючи загальну думку про поетичний хист Лесі Українки, Іван Франко, за допомогою якого, власне, і вийшла збірка «На крилах пісень», сказав, що від часу Шевченкового «Заповіту» Україна не чула такого гарячого поетичного слова, як з уст цієї слаbosилої хворої дівчини.

Франків товариш, відомий письменник Михайло Павлик, оцінив Лесю Українку як геніальну жінку, в кожному слові котрої видно розум та глибоке розуміння поезії, освіти і людського життя.

Тим, хто висловлював сумніви й побоювання, чи, мовляв, зуміє поетеса й після цього крокувати вперед, чи стане в неї сили та хисту для зростання, Леся відповіла сама:

— Ви боїтесь,— казала вона,— що я не піду разом із духом часу, а зостануся позаду. Не думаю я сього. «На крилах пісень» не є моє останнє слово. А коли я думаю йти далі, то вже вперед, а не назад, інакше не варто було й виходити.

Цікаво, що ж було в цій книжечці, що вона так схвилювала читачів і викликала стільки розмов? Адже на той час українська поезія вже заявила про себе перед усім світом чималим гуртом поетів, серед яких були і такі імена, як І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Шашкевич, П. Гулак-Артемівський, Л. Глібов, С. Руданський, Я. Щоголів, Ю. Федькович, І. Франко, М. Старицький та інші. Була наша поезія якщо не така вже й численна, то і не вбога. Мала вона твори талановиті, високохудожні, лунали в ній слова перелодові, революційні. До її скарбниці на той час уже входили такі полум'яні та голосні на весь світ вірші й поеми, як «Сон», «Кавказ», «Гайдамаки», «Заповіт», «Каменярі»...

Та голос Лесі долучався до тої поезії ще одним тоном, власне, струною до багатоголосої кобзи. Збірка «На крилах пісень» розширювала обрії нашої поезії, збагачувала її новими елементами, незваними досі мотивами. Це нове виявилось в думках, ритмах, в образах

та інших художніх засобах, цебто в усьому тому, що складає поезію, її зміст і форму. Леся Українка розуміла, що попередні поети співали відповідно до вимог своєї доби, і вона має не повторювати їх, а подати власний голос на повний мотив, як того вимагає її час — сьогоднішній і завтрашній, а не вчорашній.

Вона розуміла, що Шевченко, приміром, жив у часи кріпацтва і всю міць свого поетичного слова спрямував проти цього зла — проти рабства і самодержавства. Найбільшу надію він мав на селянство як найреволюційніший клас тих часів. Тепер, на кінець XIX сторіччя, становище змінилось. Кріпаччини вже давно не стало, але життя народу ніскільки не поліпшилося. Злидні та зубожіння набули ще більших розмірів, а частина колишнього селянства перетворилась на робітників. Народився новий революційний клас.

Покладаючи надії на пролетаріат, Леся Українка закликала його своїм полум'яним словом до визвольної боротьби.

Це й було те нове, що так дзвінко пролунало уже в першій збірці її творів і викликало великий розголос.

Одним із найкращих творів, що вславили цю книжечку, був вірш «Досвітні огні». В перших рядках поезії змальовано гнітючу картину ночі, що важкими широкими крильми придавила потомлений люд, покорила його своїми злими чарами.

Та ось зненацька засяло проміння ясне. То прокинулись люди і

Досвітні огні засвітили!
Досвітні огні, переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі,
Ще сонячні промені сплять,—
Досвітні огні вже горять,
То світять їх люди робочі.

Неважко здогадатись, що в цих алегоричних образах йдеться про змагання двох ворогуючих сил: темної, потворної, породженої визискувачами та їхньою жорстокою владою, і світлої та справедливої, що народилася в горні ковалів нової долі. Просторо й дзвінко лунає переможний та впевнений клич поетеси:

Вставай, хто живий, в кого думка
повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли,—
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

Натхненне слово правди й віри в трудівника, в його перемогу над кривдою прокотилось по всій країні і багатьох-багатьох людей пробудило від чарів темної сили.

За ілюстрацію до того може бути хоча б така буральщина.

В ті далекі роки на Київському Південноросійському машинобудівному заводі (нинішній «Ленінській кузні») працював дев'ятнадцятирічний робітник Прохор Коваленко. За поширення революційних прокламацій його засадили до в'язниці. Там Коваленко опинився в одній камері з молодим робітником-друкарем Сергієм Лапшиним. Скоро вони здружилися. Виявилось, що Сергій, як і Прохор, любить художню літературу й захоплюється читанням віршів уголос. Якось разом з іншими забороненими поезіями Сергій прочитав напам'ять вірш невідомого їм обом автора «Досвітні огні». Прохорові цей твір дуже припав до серця своєю алегоричністю та революційним змістом. «Нам, молодим робітникам,— згадує він,— дуже подобалось, що автор саме нам, робітникам, відводить авангардну роль — засвітити перші вогні серед темної ночі царського самодержавства, розбудити думку тих, хто ще не усвідомив потреби боротьби, і підбадьорити тих, хто ще не наважився вступити в цю боротьбу. Цей вірш став для нас, молоді, не тільки агітаційною зброєю, що розкрила очі відсталим, а й допоміг нам певною мірою усвідомити свою роль і призначення в житті».

Вивчивши напам'ять цього вірша, Прохор уже й сам читав його перед товаришами по камері, здебільшого селянами. Одного разу, після того як він продекламував «Досвітні огні», якийсь дідок підійшов до нього і сказав:

— Ох, правду ти кажеш — темна нічка накрила нас! Така вже темна, що й хто його знає, чи буде коли той світанок... Та ви, молоді, мабуть, діждете...

УКРАЇНО, ДОЛЕ МОЯ

Поруч із творами, в яких висловлювалось бажання захистити вбогих і знедолених, поетеса подала в збірці патріотичні твори про Україну й безмежну любов до неї, про поневолений край та його визвольні прагнення. Іноді в таких віршах бринить глибокий жаль і розпука:

Україно! Плачу сльозами над тобою...
Недоле моя! Що pomoже ся туга?..
Багато у серці моїм і одваги й охоти...
Та й я ж у кайдани закута!

Щоб зрозуміти суть і значення цих рядків, треба не забувати, що до Жовтневої революції Україна була поневолена російськими царями, як колонія, і не мала ніяких прав не тільки державно-політичних, а й культурно-освітніх. Ні шкіл, ні друкарень, ні преси, ні театрів рідною мовою не було. Царський уряд намагався знищити все, що нагадувало про Україну, і саме це

слово було заборонено й замінено словами «Малорос-сія» або «Юго-Западный край». Царі запрягали український народ у подвійне ярмо — ярмо соціального і національного гноблення.

Тому-то передові кращі письменники — Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський та інші висловлювали в своїх творах почуття образи й гніву з цього насильства і закликали народ до соціальної та національної визвольної боротьби. Їх завжди підтримували найпередовіші російські діячі революційного руху, зокрема, Герцен і Чернишевський. А пізніше — в часи Лесі Українки — цю боротьбу підтримувала Російська соціал-демократична робітничка партія на чолі з Леніним.

Леся Українка не тільки бачила, а й на собі відчувала національний гніт. Тому вона так гостро і так боляче висловлює свої почуття й настрої у вірші «Сльози-перли»:

О люде мій бідний, моя ти родино,
Брати мої вбогі, закуті в кайдани!
Палають страшні, незагойні рани
На лоні у тебе, моя Україно!
Кормигу тяжку хто розбить нам pomoже?
Ой боже!

Твори Лесі Українки на цю тему завжди пройняті глибоким почуттям і в переважній більшості своїй мі-норні, цебто сумовиті, повиті тугою та жалем. Та й як

же вони можуть бути веселими, каже вона, коли кругом неволя:

Чи ж мало нас плаче такими сльозами?
Чи можем ми, діти, веселими бути,
Як ненька в неволі, в нужді побивається
нами?
Де ж тут веселого слова здобути?

І де б не була поетеса, в яку б країну не поїхала, всюди бачила лихо й насильство. І що більше в цьому переконувалася, то непереможнішим ставало бажання вернуться до свого знедоленого краю.

Найяскравіше такі переживання вилились у рядках, що народилися в час перебування Лесі Українки в Болгарії:

Сі очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від того не видали,
Вони б над ним ридали,
Та сором сліз, що ллються від безсилля.

О, сліз таких вже вилито чимало,—
Країна ціла може в них втопитись.
Доволі вже їм литись,—
Що сльози там, де навіть крові мало?!

«Що сльози там, де навіть крові мало?!» В цих словах, як у дзеркалі, відбилася душа поетеси і її полум'яне серце. Тут весь її поетичний темперамент і не-примиренна пристрасть, що нічим не поступається

навіть перед пристрастю великого Тараса Шевченка,
який писав:

Я так її, я так її люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю.

Всі поезії та й усе життя Лесі Українки свідчать
про те, що вона могла або любити, або ненавидіти,
середина вона не знала, мирити добро і зло не вміла.

Або погибель, або перемога,
Сі дві дороги перед нами стане...

Вона не вагаючись вибирала ту дорогу, що веде до
свободи хоч би й через особисту смерть:

Хай я загину, та хай сяє мило
Над людьми сонцем правда і надія!

В БОЛГАРІЇ. В ГОСТЯХ У ДЯДЬКА

Давно Лесья листується з Михайлом Драгома-
новим. Він для неї консультант з гуманітар-
них наук, найавторитетніший критик і порадник.
— Дядька Драгоманова вважаю своїм учителем,—

казала вона Кобилянській, коли зайшло про її освіту
та світогляд,— бо дуже багато завдячую йому в моїх
поглядах на науку, релігію, громадське життя і т. ін.
Коли б він жив довше, то, може б, з мене вийшло
щось ліпше, ніж є тепер.

Та чим інтенсивніше було листування, тим нагаль-
нішою ставала потреба особистого контакту. Кожен
лист ставив перед Лесею нові проблеми, відкривав нові
незвідані обрії. Скільки разів поривалась Лесья відвіда-
ти дядька на вигнанні!

«Дуже б хотіла дістатись,— писала вона йому,—
до вашої «азії». Багато я щодня строю планів про ту
болгарську подорож, але всі вони поки що вельми фан-
тастичні. Якби-то тільки від мене залежало, то я б
уже давно з Одеси стругнула в Болгарію. Справді,
мені якось аж дивно, що я ніяк не можу з вами по-
бачитись. Багато б хотіла я з вами поговорити, багато
розпитати і для себе, і для **других**, бо якось у листах
все не те,— щоб листи!»

А ці другі — Лесині товариші й однодумці — ціл-
ком солідарні з Драгомановим, але публічно заявити
не було можливості, і тому просили її зробити це при
особистій зустрічі. «Наша громадка, так звана «літе-
ратура», просила мене, щоб я, побачивши вас, пере-
дала вам заявлення щирої поваги й симпатії від неї
та запевнила вас, що ми завжди стоятимем по вашій
стороні, незважаючи на всю брехню та поклеп, який
здіймається проти вас між деякими українофілами.

От прийшлося до слова, то скажу вам, що ми відкинули назву «українофіли», звемось просто українці, бо ми такими є без всякого «фільства».

Остаточно вирішили й прискорили від'їзд у Болгарію сумні обставини. Драгоманов давно вже нездужав на серце. Внаслідок надмірного перевантаження та нервового напруження деформована аорта тиснула на життєво важливі органи, загрожувала смертю. Не раз відмовляли руки, голос. Навесні 1894 року надійшла зовсім лиха вістка — лікарі запевнили, що недуга прогресує і жити Драгоманову лишилось недовго.

Кинула Леся всі турботи. Забула, що й сама нездорова. Набрала різних доручень з легальних і нелегальних справ та й поїхала. Перед цим писала: «От я тепер зовсім здорова, а то було так розкисла в Києві, що аж противно було самій на себе дивитись. Мені ніколи тепер болить, бо я збираюсь у велику дорогу, за границю, то все-таки сили треба, тим більше, що їхати доводиться самій, нікому мене проводити».

23 травня виїхала з Колодяжного, а на другий день була вже за кордоном. А потім і в Болгарії.

Леся була ще зовсім мала, як царські посіпаки стали переслідувати Драгоманова. Вони зняли його з посади професора історії Київського університету і готувалися заслати до Сибіру. Та він своєчасно виїхав із сім'єю за кордон. У Женеві Драгоманов організував вільну друкарню, видавав твори українських письменників і гостро виступав проти царя та його уряду, як

чверть століття до того робив те саме в Лондоні російський революційний діяч О. Герцен.

Коли в боротьбі з Туреччиною болгари за підтримкою інших слов'янських народів домоглися певної незалежності й заснували у своїй столиці Софії перший університет, то на кафедрі історії запросили професора М. Драгоманова. Тут він жив із родиною до самої своєї смерті.

Отож сюди й приїхала Леся Українка. Вона недаремно вважала дядька за свого вчителя — він вислав їй книжки, в листах давав поради та вказівки, що і для чого треба читати. В нього дома була чудова бібліотека, про яку Леся могла тільки мріяти. Багато побачила поетеса книжок революційного змісту, заборонених у Росії. Широко була представлена тут і вільна українська преса.

Драгоманова відвідували видатні політичні діячі, переважно емігранти з Росії, що втекли з тюрем та заслання. Леся знайомилася з ними, слухала їхніх розмов, і це теж мало для неї велике значення, бо книжки книжками, а зустрічі з живими людьми і живе слово замінити нічим не можна. Представники старшого покоління, що змушені були покинути батьківщину, розпитували молоду письменницю про рідний край, про те, чи готується їм гідна зміна сильних і відважних борців з молоді тощо. Мабуть, під впливом цих розмов Леся написала вірша «Товаришам», де є такі рядки:

О, не забуду я тих днів на чужині!
Чужої й рідної для мене хати,
Де часто так доводилось мені
Пекучу, гірку правду вислухати.

Тут, у Болгарії, Леся Українка пильно стежила за життям, всім цікавилася, всюди намагалась побувати. Вивчивши болгарську мову, вона відвідувала театри, різні зібрання і навіть урядові парламентські засідання.

СВІТ ІДЕ ДО КРАЩОГО

Восьмого червня 1895 року М. Драгоманов помер. Його смерть завдала Лесі невимовного жалю й горя. Через півтора місяця після цієї сумної події вона залишила Болгарію.

В складному становищі опинилася тепер поетеса. Їй хотілось негайно повернути додому.

Та разом з тим вона розуміла, що з її думками і прагненнями важко доведеться там, де нема ні вільної преси, ні вільного слова, де кругом жандарми, шпигуни та в'язниці.

А лишитись на чужині — отже відірватися від рідного народу й коханого краю, втратити творчий ґрунт та силу і зів'янути, як билина в пустелі.

Напередодні від'їзду з Софії поетеса казала своїм знайомим:

— Я не знаю, що буду робити, вернувшись у Росію, сама думка про це тюремне життя сушить моє серце. Не знаю, як хто, я не можу терпіти мовчки під'яремного життя. Боже мій, для нас тепер скрізь чужина, навіть і в рідній землі... Знаєте, як у тій думі:

Ой неволе, неволе бусурманська,
Розлучила ти мужа з женою, матір з дочкою...

Розлука тяжка, та стрівання не легше. Ну нічого. Будемо битись, а там побачимо. Знаєте, я все ж таки трошки оптимістка, чи то скоріше прогресистка, і думаю, що світ іде не до гіршого, а до кращого, тільки коли б він скоріше йшов, а то стільки сили й людей даремнісінько гине. А у нас, на Україні, ще багато мусять загинути, поки що-небудь людське вийде. І я, і всі мої товариші, певне, роковані на марну згубу, та й нехай би, якби ж з того просвіток був колись.

Тоді ж таки, в Софії, Леся написала й вірша «Північні думи», що цілком відбиває оці настрої. Ось його початок:

Годі тепер! ні скарг, ані плачу,
Ні нарікання на долю,— кінець!
Навіть і хвилю ридання горячу
Стримать спроможусь. Нестиму вінець,

Той, що сама положила на себе.
Доле сліпая, вже згнула влада твоя,
Повід життя свого я одбираю від тебе,
Буду шукати сама, де дорога моя!

Леся Українка мала таку вдачу і таку тверду волю, що коли в чомусь переконувала себе або за щось бралася, то вже не відступала.

Так було й цього разу. Повернувшись на Україну, вона поринула в гарячкову творчу працю: писала художні твори, статті до російських журналів (українських, як уже зазначалося, не було), перекладала художні революційні твори з світової літератури, перекладала й готувала до друку українською мовою політичну літературу, зокрема марксистську, як-от «Комуністичний Маніфест». Згодом поетеса налагоджує зв'язки з революційно-демократичним рухом студентства, з іскрівськими організаціями на Україні. Її квартиру по Маріїно-Благовіщенській вулиці Київська організація РСДРП використовує для своїх явок.

В цей період Леся приділяє багато уваги і літературно-громадській роботі: організовує літературні вечори, бере участь у конкурсах на краще оповідання й новелу, виступає з лекціями та публічними рефератами з питань української та світової літератури.

Все це робилося за тієї умови, що постійно треба було лікуватись, та й не де-небудь, а далеко за кордоном — у Берліні, Відні, в Карпатах, Італії, Єгипті

тощо або в Криму, Одесі, на Кавказі. Досить сказати, що з часу повернення з Болгарії, щепто з 1895 року, і до самої смерті Леся Українка змушена була міняти місце проживання через кожні шість-вісім місяців.

Такі умови життя вимагали неабиякої організованості, самодисципліни та напруження сили і нервів. І вона цього домагалася завдяки тому, що перед нею ясно й чітко стояла мета її життя. В найтяжчі часи, коли кругом панували злигодні, тиснув морок, а душу обступала зловісна мла, з особливою силою звучали її слова:

В довгу, темную нічку невидну,
Не стулю ні на хвильку очей,
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

ПЕРЕЇЗД ДО КИЄВА. ТРИУМВІРАТ

У вересні 1894 року Олена Пчілка переїхала з дітьми до Києва й поселилася у заоренованому будинку біля ботанічного саду, Назаріївська, 21. В Колодяжному залишився Петро Антонович з найменшою шестирічною донькою Дорою. Таке

роздвоєння сім'ї було зроблено задля навчання дітей, які вже підросли і потребували систематичної освіти.

Відтепер Леся постійно мешкала в Києві. Правда, це треба розуміти умовно, бо влітку вона жила в Колодяжному або в Гадячі, а взимку більше в Криму. Однак дві зими підряд (1895—1896 та 1896—1897) перебувала-таки дома і взагалі ці два роки не покидала Україну¹, що в майбутньому повториться ще тільки один раз.

Перша зима після Болгарії нічим особливим не відзначалась. Прозаїчне життя минало в турботах по домі, яка лежала тоді цілком на Лесиній відповідальності, адже мати, заклопотана різними справами по смерті свого брата й бабусі Єлизавети, завжди мандрувала як не в Гадяч, то в Колодяжне. Як найстаршій в сім'ї, Лесі доводилося стежити за навчанням сестер та молодшого брата, допомагати готувати уроки з різних мов та історії. Крім того, мусила давати уроки з французької чи з англійської, щоб заробити якусь копійку. До всього цього мала турбуватись ще й про квартиранта, якого мати прийняла, аби полегшити видатки за орендований будинок.

Однак ні ці, ні інші турботи не заступали Лесино-го інтересу до незвіданого світу, до громадського життя. Тут, в Києві, глибокий слід в Лесиній душі

¹ Був один виняток — їздила у Творки, біля Варшави.

лишила дружба з родинami батькових і материних товаришів: Миколи Лисенка та Михайла Старицького.

Микола Віталійович Лисенко — великий композитор, основоположник української класичної музики, автор численних чарівних пісень та опер «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Чорноморці», а також дитячих опер «Коза-дереза», «Зима і Весна», «Пан Коцький».

Михайло Петрович Старицький — відомий письменник, автор кількох поетичних збірок, історичних романів і численних драматичних творів, написаних спеціально для українського театру, одним із фундаторів якого він був сам.

Ці дві сім'ї породичалися (Старицький одружився з сестрою Лисенка) і жили в тісному контакті, а Косачі були третьою родиною, що входила до цього, образно кажучи, «тріумвірату»¹.

Жили вони всі в злагоді, дружно і складали в Києві найпомітніший осередок української культури.

Донька Старицького, Людмила, казала з цього приводу:

«Як у родині Ростових (в «Войне и мире» Толстого) панувала атмосфера кохання, так і в наших Сполучених Штатах (родини Косачів, Лисенків і Старицьких) панувала атмосфера творчості і дружньої

¹ Тріумвірат — союз трьох політичних діячів у Стародавньому Римі.

приятні, і всі «огніщани», які «тягли» до нашого вогню, були перейняті тим самим духом.

Навколо розпиналось рядно дрібного осіннього дощу, ми тулились до свого вогню і набирались сили біля нього. Може, сей вогонь вірного товариства, може, ся атмосфера рідного життя, сполучені з гордою і непереможною вдачею Лесиною давали їй можливість: *Contra spem sperare* (Без надії таки надіятись)».

Дружба старших перейшла й на молодших — на дітей. Відтоді як Косачі поселилися поряд із Старицькими та Лисенками на Маріїно-Благовіщенській, 97, всі три сім'ї жили рідніше рідних. Діти Лисенків любили ходити до Косачів, коли їхня молодь вся зліталась додому, особливо, коли дома була Леся.

З Лисенками Леся завжди підтримувала щирі стосунки. Кохаючись з раннього дитинства в музиці, вона полюбила Миколу Віталійовича, його сердечну сім'ю і домівку, де все було насичене чарівним світом звуків. Ще раніше дружина композитора давала їй уроки фортепіано, а коли юна поетеса взялась за переклади Гейне, то Лисенко поклав деякі вірші на ноти, і тут же в його кабінеті їх пробували співати. Так у співдружбі молоді поетеси і досвідченого композитора з'явилися на Україні нові пісні. Великий музикант широко вірив у Лесин поетичний хист і настільки його цінував, що навіть замовив їй, шістнадцятирічній дівчині, написати текст до жалібного маршу на роковини Шевченка.

Одного зимового дня, ще до поїздки в Болгарію, Леся завітала до Лисенка в справі пісенного збірника, якого вона злагодила в Колодяжному на волинських матеріалах. Композитор сидів біля рояля у своєму кабінеті і щось потихеньку мугикав. Власне, то був не справжній кабінет, а лише частина залу, відгороджена аркою. За аркою — великий робочий стіл, на якому білили аркуші нотного паперу, поряд аркуші дрібними позначками. На стінах розвішано фотокартки, найбільше — групові хоріві й театральні знімки. Серед них виділяються великі художні фотопортрети Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Антона Рубінштейна. Над самим столом, уквітчаний рушниками, олійний портрет Тараса Шевченка. Поруч арки стоїть великий чорний рояль німецької фірми «Блютнер» — гордість господаря кабінету. В кутку на етажерці — скульптура лірника з поводирем.

Микола Віталійович зустрів Лесю, як завжди, привітно і радо:

— От добре, що ви зайшли, Лесю. Наче знали, що саме в цю годину я вас чекав.

— І щось нове наспівували...

— О, про це якраз і буде мова. Я «намалював» щось на зразок дитячої опери, але що робити далі, даруйте, не знаю?

— Як же вона називається?

— Коза-дереза. Скомпонувати спромігся, а поставити як?

— Дитячих театрів у нас нема. А багато дійових осіб?

— Та ні, четверо-п'ятеро, можна скоротити до трьох.

— Якщо так, то спробуємо дома, своїми. У нас он скільки малечі.

— Бачите, Лесю, ви вже й вихід знайшли. Беріть справу в свої руки,— а ми з Оленою будемо вам помагати. Залучайте свою й мою малечу в артисти, вітальною займайте під театральний зал.

Роботу над постановкою домашнього спектаклю розпочали з того, що Микола Віталійович кілька разів ранками грав на фортепіано і наспівував своїм низьким, трохи хрипкуватим баритоном арії Кози-дерези та Лисички.

Після спектаклю «Кози-дерези» Леся готувала з дітьми оперу «Зима і Весна». Ця річ була куди складніша проти першої, однак «артистичні сили» знову ж таки склалися з самих дітей. На Лесину долю випали неабиякі турботи: вона режисер, костюмер, декоратор, ба навіть суфлер.

Леся сама придумувала шати для Осені, Зими, Сніговика, Весни і за власними ескізами сама ж їх шила.

Знайомі не раз висловлювали здивування, звідки в неї стільки невсипущої енергії, а головне терпіння. Дітям набридали режисерські муштри, щоденні репетиції, бувало, їм уривався терпець — і всі вони втікали

хто куди. Та неблаганний режисер ловив їх, виволікав з різних закутків і становив кожного на своє місце.

Микола Віталійович в повній мірі імпонував Лесі Українці своїми радикальними поглядами в сфері громадсько-політичній і своєю діяльною рішучою натурою. Хто був до нього ближче, той знав, що за «мирною» професією великого музиканта стоїть справжній бунтар, що під диригентським фраком б'ється полум'яне серце Шевченкового гарту. Лесі було близьке в Лисенкові й те, що він, працюючи в сфері музичних звуків, відкладав набік, коли треба було, чарівну палячку, брався за перо і нещадно батожив, кого треба було відшмагати. Красномовна його відповідь землякам-полтавчанам, які скаржились на урядові утиски після 1905 року, а самі не спромоглися на активний протест.

«Що вам живеться погано, то це не диво,— писав їм Лисенко,— бо кого ж уряд тепер не тисне, крім чорної сотні і такої іншої рвані-наволочі. Але так вам, полтавцям, і треба, коли ви всі дожились до того, що у вас, громади, гурта громадського, свідомого життя немає. Усі ви філістери, позамикались у своїх господах, позалазили на українську фортецю-під і байдуже всім вам до всього на світі, аби мені, мовляв, тепло та спокійно було... Раби, підніжки, грязь... Годували колись ляхів своїм м'ясом, а тепер «единое неделимое» плакають... Ні відпору, ні протесту, ні солідарності

між собою. Може, гостро кажу, але жовч кипить од лукавства землячків, які все покидали, зреклись усього святого і пішли услід за розбишацьким режимом і кривословієм, приспособившись до пирога державного і обчеського».

Багато найкращих Лесиних спогадів з дитячих, юнацьких, молодих років — інших вона не знала, бо не дожила — тісно переплітаються з родиною Старицьких.

Не було жодного приїзду Лесі до Києва, — ще коли Косачі жили на Волині, щоб вона не відвідала гостинну хату цієї сім'ї, де її зустрічали з великою радістю близькі за віком дочки Михайла Петровича: Людмила (старша на три роки) та Оксана (менша на два). Щиру дружбу з Людмилою пронесла Леся через все своє життя.

Без Михайла Старицького не можна уявити українського культурного руху останніх трьох десятиріч XIX сторіччя. Його домівка була в такій же мірі, як і Лисенкова та Косачева, штабом українського фронту, театральним і літературним клубом. День і ніч, взимку й літом у Старицьких, як і в Косачів, гостювали якісь люди: письменники, артисти, студенти, художники, вчителі, революціонери та інші діячі громадського життя.

Старицький побратався з композитором ще в дитинстві. Разом навчалися в Київському університеті, разом ще в 60-х роках збирали й записували народні

пісні, разом обмірковували свої задуми і навіть у творчості доповнювали один одного. Майже всі опери Михайла Лисенка написані на лібретто Старицького. Більшість драматичних творів Михайла Старицького насичені Лисенковою музикою.

Ще в студентський період, після однієї політичної сходки, друзів застав світанок на крутих дніпровських схилах Володимирської гірки.

— І поклялись ми в ту ніч, — згадував Михайло Петрович, — жити для багатостраждального народу, збирати його пісні, вивчати його слово, допомагати йому і знаннями своїми, і любов'ю. Не один раз підносило нас і донизу кидало житейське море, та клятва тої ми не порушили.

У квітні 1894 року, коли українська громадськість відзначала в Києві 30-річчя діяльності Старицького, двадцятитрьохрічна Леся Українка вітала його словами найщирішого визнання його заслуг перед рідним краєм.

— Мені судилося жити й працювати, — казала вона, — в тяжку добу, і хтозна, чи діжду я кращої! Тому я знаю, яка тяжка й терниста путь українського літератора, і через те я можу добре розуміти і признавати Вашу працю і ваші заслуги. Розумію і признаю я і те, що моя власна робота була б мені тричі тяжча тепер, якби прийшлося працювати на не початому перелозі, на неораній ниві. І коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе почесне місце по-

ряд з літературами інших народів,— я вірю, що так воно буде,— тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті, українці певне спогадають добрим словом ваше ймення.

Наприкінці свого життя, в останньому листі до Людмили Старицької-Черняхівської, Леся сама сказала, ким для неї були ці корифеї української культури:

«З Миколою Віталійовичем зв'язані в мене спогади найдорожчих молодих літ, в його хаті стільки незабутнього пережито! Старицький, Лисенко — сі ймення для інших належать тільки для літератури і хисту, а для мене вони вічно викликають живі образи, як імення близьких і рідних людей, що, властиво, ніколи не вмирають, поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттям, як я тепер згадую про Миколу Віталійовича і Михайла Петровича (я все їх бачу поруч!). Але я б хотіла на те заслужити. Не трапилось мені провести вкупі з громадою до вічного дому ваших рідних і тим певне я не раз бачу їх живими, як завжди, бачу свого татка і Михася, і ніяк не хоче душа моя вірити в те, чого і перо уперто не хоче написати, ніколи, ніколи... Але ж я плачу тепер, значить вірю?»

Старицького забрала смерть у 1904 році, через

п'ять літ — Петра Косача, ще через три — Миколу Лисенка, скоро й Лесею... Але побратимство, ними закладене, міцно жило в новому поколінні цих славетних родин.

ЛІТЕРАТУРНІ РОЗВАГИ

У кінці минулого сторіччя в гостинній хаті Миколи Лисенка заснувався гурток «Література». Щосуботи його члени, старі письменники і молодь, яка ставала до літературної праці, збиралася на свої засідання. Тут не тільки обговорювали складні проблемні питання. Сюди приходили погомоніти, почитати чи обговорити твір, а то просто розважитись.

Улюбленим відпочинком був конкурс. Його учасникам давали яке-небудь слово, наприклад: «нема», «чашка», «навіщо», «понеділок» тощо, і пропонували написати на цю тему оповідання, новелу чи вірша. Припинялися жарти. Вщухала розмова. В хаті ставало тихо-тихо. Тільки чути було дихання «авторів». Твори подавали без підписів. Жюрі зачитувало їх уголос і найкращому присуджувало премію.

Багато з цих жартома створених речей згодом було видруковано. Кілька оповідань, написаних Лесею в такий спосіб, теж було опубліковано. А за одне з них

(«Голосні струни») вона навіть одержала премію Літературно-артистичного товариства.

Були й інші забавки літературного характеру. Один із присутніх, наприклад, починав щось оповідати. Дійшовши якогось цікавого місця, він кидав хустину сусідові. Це означало, що той має продовжувати розповідь.

Леся Українка дуже любила ці гурткові зібрання. Вони їй подобалися тим, що були ширі, невимушені, доступні кожній письменній людині. Тут усі були рівні, сердечні, товариські й поводитися без отих нудних церемоній, які мали місце у великопанських салонах. Гурток «Література» в холодній темряві самодержавства став теплим вогником, до якого збиралися з гарячими серцями. І хоч був він невеликий, хоч осіння мряка не давала йому перетворюватися на факел, біля нього зігрівалися і мріяли, складали плани на майбутнє, гартувались і мужніли. Певною мірою цей вогонь вірного товариства надихав на бойовий спів і Лесю Українку.

СТОРИЧЧЯ «ЕНЕЇДИ»

Року 1898 в культурному житті України стала велика подія — літературна громадськість відзначала сторіччя існування новітньої української літератури.

За її початок вважали 1798 рік — час виходу в світ знаменитої «Енеїди» нашого славного письменника з Полтави Івана Котляревського. Це був перший видатний твір, написаний українською мовою. Він зіграв велику роль у розвитку нашого рідного письменства.

Пізніше, коли видрукували геніальний Шевченків «Кобзар», українська література стала твердо й остаточно на ноги і заявила перед усім світом про своє право на існування поряд з літературами інших народів.

До славного свята Леся склала прекрасного вірша «На столітній ювілей української літератури». Взагалі-то вона не полюбляла віршів, написаних для okazji, не поважала і поетів, що спеціалізувалися на такій творчості. Але тут був винятковий випадок. Та й тема ця давно вже збуджувала її творчу уяву і була близька її серцю. Виняткова доля українських письменників завжди бентежила Лесю, бо великою мірою скидалася на її власну.

Якщо ми хоч побіжно оглянемо історію всесвітньої літератури, то побачимо, що фортуна ніколи не була щедрою та прихильною до великих майстрів художнього слова. Не часто їх за життя винагороджували і слали під ноги квіти.

Досить згадати славнозвісного римського поета Овідія, якого імператор Август відправив на заслання; італійського поета Данте, засудженого на вічне ви-

гнання з батьківщини, геніального англійського поета Байрона, що, добровільно перебуваючи в лавах визвольної грецької армії, загинув у боротьбі з турецькими загарбниками; польського поета Адама Міцкевича, який, віддавши все життя визвольній боротьбі свого народу, помер на чужині. А хіба не трагічно скінчилось життя Пушкіна, Шевченка, Лермонтова?

Поети великого духу завжди були безстрашними бійцями. Вони йшли на штурм твердинь рабства, визиску, насильства, підлоти, підступності, намагалися першими заглянути в майбутнє, закликали народ до боротьби. І за це майже завжди розплачувались власним життям або свободою.

Шлях українських письменників дожовтневих часів був тяжкий і тернистий. Українська література боролася за своє місце під сонцем. Тяжка, нерівна і довга була ця боротьба. Вона вимагала жертв, героїзму та самовідданості.

Справді, хіба літературна діяльність наших письменників не була подвигом?

Про що вони співали й чого прагнули? Свободи і щастя народові.

А що мали вони за це? Які нагороди одержали? Переслідування, тюрми, безконечні поневіряння на заслання, голод.

Повністю відчула на собі ці дарунки мачухи-долі й Леся Українка. Їй довелося зазнати, крім тяжкої

недуги, ще й переслідування жандармів, арешту, утисків цензури і матеріальних нестатків.

Отож про цю гірку долю українських письменників вона й написала ювілейного вірша, який було зачитано перед масовою аудиторією. А сталося це так.

Після тривалих і наполегливих клопотань, що дійшли аж у Петербург до міністра внутрішніх справ, нарешті одержали дозвіл на влаштування ювілейного вечора в залі Літературно-артистичного товариства. Зала була переповнена. Доповідь скінчилась, розпочалася велика концертна частина. Після хору М. Лисенка і декламації знаменитого актора М. Садовського, що прочитав Шевченків вірш «На вічну пам'ять Котляревському», вийшов на естраду великий майстер художнього читання Михайло Старицький. Спочатку він продекламував власного вірша, приуроченого творцеві «Енеїди», а потім Лесиного. Остання річ справила на присутніх глибоке враження. Після перших рядків якийсь особливий настрій суму й гіркоти охопив усіх, а на зміну йому прийшло почуття болю і надії. Перед очима вставали постаті зацькованих царськими псарями поетів, а Лесині вогненні слова вздавали хвалу їм за те, що вони не оди вельможам складали, не красунь вихваляли, а співом журливим славили свій знедолений народ.

Не вів до палаців їх шлях;
Не оди складали, а думи народу,

Не в стансах¹ прославили милої вроду,
А в тихих журливих піснях...
Ніхто їх не брав під свою оборону,
Ніхто не спускався з високого трону,
Щоб їм уділяти хвали.
Чола не вінчали лавровії віти,
Тернів не скрашали ні золото, ні квіти,
Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани-лудани,
Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,
То вже не були золоті!..

Як зачарована ловила кожне слово переповнена зала. По закінченні зірвалася буря оплесків. А потім покотилося з краю в край:

— Авторку, авторку!..

Тоді Старицький спустився з естради і, взявши Лесю за руку, вивів її перед очі публіки. Високий, кремезний, з довгими сивими вусами, він стояв побіля стрункої блідої дівчини, немов дуб у парі з білокорою берізкою. І знов як електричним струмом ударило по залі:

— Слава! Слава Лесі Українці!..

Це була чарівна хвилина. Всі присутні вітали улюблену письменницю, виявляли їй почуття своєї глибокої шани й любові.

До Старицького підійшов поліцейський чин і став

¹ Станси — давня назва ліричного вірша, що складається з окремих чотирирядних строф.

йому щось казати. Але овація не вщухала, і поліцай, махнувши безнадійно рукою, зник з естради. Як потім виявилось, у затвердженій програмі вечора не було Лесиною вірша. За таке самочинство Старицькому зробили попередження й пригрозили, що зовсім заборонять українські вечори та й взагалі будь-які зібрання.

ІМПРОМТУ

На цей час Лесю вже добре знали в літературних колах України, знали її і в Росії. Маючи високу освіту й глибокі знання з філософії, всесвітньої історії, літератури, поетеса дивувала й зачарувала всіх, з ким доводилось їй зустрічатися своєю надзвичайною обізнаністю та оригінальністю поглядів. Досить сказати, що Леся, окрім слов'янських мов, зокрема польської і болгарської, досконало володіла німецькою, англійською, французькою та італійською. Чужоземними мовами вона вміла не тільки говорити, а й писати прозові, ба навіть віршовані твори.

З цього приводу варто згадати один цікавий випадок.

У Києві Леся Українка познайомилася з письмен-

ником Г. Мачтетом, автором пісні «Замучен тяжелой неволей», яку любив Ленін. Якось у розмові з поетесою Мачтет висловився, що, мабуть, Леся не змогла б написати пристойного вірша по-російському, тому-то, мовляв, вона й змушена писати по-українському. Леся взяла аркуш паперу, мовчки присіла до столу, а через кілька хвилин подала Мачтетові шістнадцятирядковий вірш «IMPROMTU»,—отже імпровізація, власне, те, що робиться раптово, без підготовки й роздумування. Російський письменник був у захопленні від такої відповіді.

Ось цей вірш:

Когда цветет никотиана
И точно светит из тумана,
Как будто падшая звезда,
Вся бледная от тайной страсти,
Все вокруг становится тогда
Покорно непонятной власти.
И если вы тогда вдвоем,
И возле вас сияют очи,
Горя таинственным огнем,
Как отраженье звездной ночи,
И голос милый вам звучит,
Как будто в тишине журчит
Струя волшебного фонтана,
Бегите прочь от этих чар,
Они зажгут в душе пожар,
Когда цветет никотиана...

ГАНЬБА ЛИЦЕМІРНИЙ МУЗИ

Не треба лишень думати, ніби Леся Українка писала свої твори легко й безжурно, ніби вірші її склалися і пісні лилися в будь-яку хвилину, аби тільки вона того забажала.

Переважна більшість творів діставалась Лесі дуже дорого, бо вона ніколи не писала їх у байдужому стані, а завжди з напруженням, відриваючи слова від серця. Вона писала не лише тому, що усвідомлювала потребу це робити, але й тому, що не могла інакше. Бували такі часи, коли її просто гальванізувала якась непереборна сила. Тоді вона забувала про тяжку хворобу та високу температуру і бралася за перо. За Лесиними ж словами, юрба образів не давала їй спати по ночах, мучила, як нова хвороба, приходив демон, лютіший за всі недуги і наказував їй писати...

Було в цьому щось спільне з Шевченком. Великий Кобзар зазнав багато страждань через поезію і, траплялося, докоряв її. Але в найтяжчі дні й години свого життя він знову й знову звертався до неї, як до єдиної порадниці:

За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучюсь... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірную дружину,
Як безталанну свою Україну!

В іншому місці поет каже:

Хоч доведеться розпі'ятись!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

Після великого Шевченка, мабуть, найбільше право мала так говорити Леся Українка. Звертаючись до своєї поетичної музи, вона пише:

Безжалісна музо! куди ти мене завела?..
Навіщо ти вирвала в мене слова,
що повинні б умерти зо мною?
Ти квітами серця мого дорогу собі устелила
І крив'ю його ти окрасила шати свої,
Найкращії думи мої вінцем золотим тобі стали,
Ти, горда царице, мене повела за собою,
Мов бранку-невільницю в ході твоїм тріумфальнім...
Радуйся, ясна царице, бранка вітає тебе!

Однак вона зневажала ту музу (поезію), яка прославляла царів. Вона ганьбила поетів, що складали можновладним оди й мадригали¹. Ось яскравий факт.

Восени 1896 року російський цар і цариця виїхали за кордон у дипломатичну подорож. Після Австрії, Німеччини й Англії вони прибули до Парижа. Французький уряд гучно привітав гостей, а письменники й

¹ Ода — в старовину урочистий хвалебний вірш. Мадригал — вірш, у якому поет оспівує кохання або когось прославляє.

артисти зустріли царя та царицю, цих коронованих катів нашого народу, улесливими віршами, хвалебними піснями. Народ і передова громадськість Росії були вражені й обурені з такої ганебної поведінки французьких митців. Республіканська Франція вважала себе за поборницю свободи, тож їй ніяк не личило прославляти корону, яку вона розтоптала в себе ще сто років тому.

Та хоч усі обурювалися з цього вчинку французів, але чомусь мовчали. І тільки одна на всю тодішню Росію людина публічно виступила з гнівним осудженням лакуз од французької літератури. Це була двадцятип'ятирічна дівчина — Леся Українка. Вона написала до прогресивних французьких газет статтю «Голос однієї російської ув'язненої».

Звертаючись до письменників Франції, котрі славили деспота-царя, Леся Українка писала:

«Ганьба лицемірній лірі, улесливі струни якої наповнили акордами зали Версаля. Ганьба вільним поетам, які перед чужим царем дзвенять ланцюгами своїх добровільно надітих кайданів. Неволя ще мерзотніша, коли вона добровільна.

Чи знаєте ви, славетні колеги, що таке убожество країни, яку ви називаєте такою великою?»

Так, Росія величезна. Росіянина можна заслати аж на край світу, не виходячи поза державні межі. Так, Росія величезна: голод, темрява, злочинство, лицемір-

ство, безконечна тиранія, і всі ці нещастя величезні, грандіозні, колосальні. Царі наші перевищили царів єгипетських своїм стремлінням до масивного. Їхні піраміди високі і дуже міцні. Ваша Бастилія була ніщо в порівнянні з ними. Приходьте ж великі поети, великі артисти, огляньте нашу прекрасну в'язницю...»

Закінчується стаття такими рядками:

«Живіть собі спокійно, поети, прославлені вашими великими іменами. А ти, французька Музо, вибач співачці-невольниці, позбавленій імені. Все-таки я менш тебе зневажила своєю убогою прозою, ніж твої вільні друзі своїми прекрасними, улесливими віршами.

У в'язниці».

ХОТИЛОСЯ Б ТАК ЗАРИДАТИ,
ЩОБ ЗОРІ ПОЧУЛИ

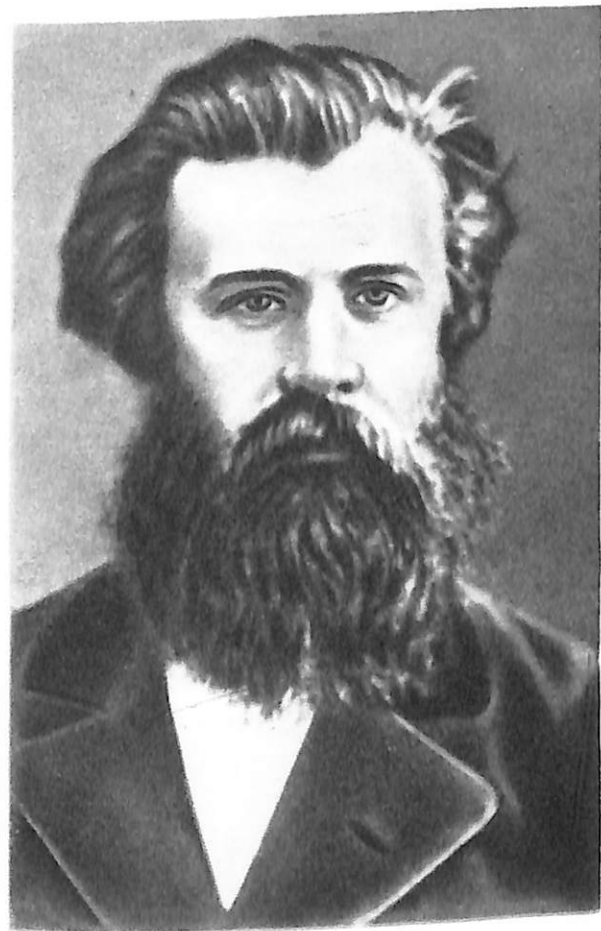
Трудне життя випало на долю Лесі Українки. Вона понад усе любила правду і свободу, а кругом панували кривда і насильство. Вона мріяла бачити людей щасливими, а вони, голодні й зацьковані, ледь животіли. Їй хотілося, щоб у країні були школи, рідне слово і освічені люди, а всюди стояли церкви, в'язниці й непроглядна темрява.

Леся. Фото 80-х років.

Леся. Фото 80-х років.

Михайло Драгоманов.

Михайло Старицький.

Микола Лисенко.

Леся із братом Михайлом та товаришкою Ритою Комаровою.

Тільки в невтомній праці знаходила Леся опору. Багато їй доводилося долати перешкод.

І головна з них, крім поліції та жандармів, була невиліковна хвороба. Вона стояла перед нею грізним муром, якого ні обійти, ні об'їхати. Тож немає нічого несподіваного в тому, що іноді, в нестерпні хвилини, коли насадало на неї горе, на папір лягали слова муки й страждання:

Горить мое серце, його запалила
Гарячая іскра палкого жалю.
Чому ж я не плачу? Рясними сльозами
Чому я страшного вогню не заллю?..
Хотіла б я вийти у чисте поле,
Припасти лицем до сиріої землі,
І так заридати, щоб зорі почувли,
Щоб люди вжахнулись на сльози мої.

Ці слова свідчать про те, що поетеса носила в своєму серці негамовний пекучий біль. Та про своє горе Леся не розповідала нікому...

Бо й такі бувають рани,
Що нема на них бальзаму,
Що нема на них завоїв,
Окрім панцира твердого.

Затиснувши рани, поетеса відважно мірялася силою з лихою долею. І перемагала.

Промчала та буря-негода палка надо мною,
Але не зломил мене, до землі не прибила,
Я гордо чоло підвела,
І очі, омиті сльозами, тепер поглядають ясніш.
І в серці моїм переможній співи лунають.

Перемагала тому, що в неї була ясно визначена
мета, тому, що вона не зраджувала себе, не жбрала
щастя у долі, а твердо йшла раз і назавжди обраним
шляхом. Вона усвідомлювала, що для справжньої лю-
дини, а тим паче для поета, щастя не в спокійному
ситому сні.

Для інших і доля, і щастя хай буде,
Собі я бажаю не сну, а життя,—
Хто зо сну прокинувся, хай щастя забуде,
Йому вже до щастя нема вороття.

Саме завдяки такому розумінню життя, де все при-
носиться в жертву боротьбі, в жертву напруженій пра-
ці, Леся Українка зазнала тієї вищої втіхи, радісного
відчуття і щастя, що даються не кожному. Вона з пов-
ним правом могла сказати словами знаменитого німе-
цького поета Гете:

Хто хліб свій не кропив сльозами,
Хто не ридав безмовними ночами,—
Той сил небесних не зазнав.

ХІРУРГІЧНА ОПЕРАЦІЯ В БЕРЛІНІ. БЕЗ ПОЛІТИКИ НЕ МОЖНА

Увесь 1898 рік Леся працювала не покладаю-
чи рук. Крім літературної творчості, вона
виконувала багато завдань по громадських справах.
А тим часом хвороба посилювалась, хоч сама Леся не
дуже на це зважала. На запитання Павлика — «Як здо-
ров'я?» — відповіла:

«Було б нічого собі, якби не та дурна істерія, хо-
рея, слабкість серця чи біс її знає, як вона зветься.
Ходжу собі по світі, як людина, пишу — часом навіть
багато, приймаю участь у товариському житті, а тіль-
ки за це все плачу регулярними нападами. Я, здаєть-
ся, хутко до них звикну, як вельможні пани звикають
до балів, *rout'ib*,¹ *soirées*² і т. п.— тоді буде all
right!³»

А нога боліла все тяжче й нестерпніше. Тепер уже
думка про операцію туберкульозного суглобу не поки-
дала Леся та її батьків. Через знайомих дізналась
про те, що в Берліні є великий фахівець-хірург, про-
фесор Бергман, котрий має багатий досвід в операціях

¹ Раутів (англ.).

² Вечірок (франц.).

³ Все гаразд (англ.).

кісток, вражених туберкульозом. Треба їхати до нього, бо в Росії хірурги не зважувались на таку складну операцію або не викликали довір'я. Та чи погодиться Бергман? Вже ж віденські лікарі колись відмовились.

На Лесине щастя Бергман приїхав до Умані на виклик. Туди ж негайно вона й майнула. Консультація сприятлива. Через кілька днів вона знову писала Павликові:

«Я тепер маюся краще. Оце трапилось бачити свого берлінського оператора, він згоджується мене різати, так що тижнів через три я вже буду лежати на операційному столі. Така перспектива мене зовсім не лякає, бо за нею є ще кращі перспективи: не буде туберкульозу в організмі, значить одною бідою менше буде. Що ж до самого процесу різання і т. ін., то це мені не першина. *Quod medicamenta non sanant feegum sanat*¹, сподіваюсь, що до третього лікарства — *ignis*² — не прийдеться вдаватись. Нова перспектива злякала не мене, а мою істерію — вона притихла і не мучить мене от уже тижнів зо два. Користуюсь сим і займаюсь ліквідацією літературних справ».

До від'їзду менше місяця, а невідкладних справ набралось сила-силенна: закінчити оповідання «Над морем» для літературно-артистичного товариства, провес-

¹ Чого не оздоровлять ліки, оздоровить залізо (лат.).

² Вогонь (лат.).

ти через цензуру драму «Блакитна троянда», перекладену самою авторкою на російську мову, завершити сцену з драми «У пущі», написати з десяток листів до рідних і друзів. А треба ж і на симфонічний оркестр сходити, проекзаменувати Оксану, Микосю і Зорю (син покійного дядька) з французької та латинської мови...

— Ні, я, здається, об'явлю себе банкрутом! — сказала вона, готуючись до Берліна.

Нарешті настав час залишити Київ. Відсвяткувавши новий, 1899 рік, мати й Леся поїхали до Колодязного. Петра Антоновича дома не застали, довелось почекати день-два, а тим часом захворіла мати. Отож виїхали з Ковельської станції тільки 13 січня о 8-й годині вечора, а на другий день о 7-й ранку прибули до Варшави. Тут уже чекав Михась і дядя Саша (Драгоманов), котрий недавно посів місце ординатора психіатричної лікарні у Творках — на околиці Варшави. Надумали зупинитись на два дні — відвідати дядькову сім'ю у Творках, подивитись на місто. З Варшави Леся виїхала до Берліна в супроводі матері і брата Михайла.

Через два дні Лесю поклали в приватну клініку Бергмана. Натруджена нога дуже боліла й далі, тому хірургічне втручання було зараз неможливим — треба чекати, поки затихне біль. Леся не виявляла ні страху, ні турбот за наслідки майбутньої операції. Була спокійна і не переставала дбати про літературні справи та цікавитись німецьким життям, котре бачила

зблизька вперше. Берлін її чимало здивував і зовнішнім видом, і порядками, і ритмом життя. Про це вона писала сестрі:

«Як бачиш по почерку, я вже лежу, ждуть, щоб нога трохи заспокоїлась, а вона, як на злість, болить. Тут так багато нового, чудного, починаючи від дрібниць комфорту до грандіозних споруд. Навіть я, мало виходячи поза стіни готелю, все-таки побачила цілий світ. Відень проти Берліна зовсім не здавався б великим, про Київ і говорити нічого. Тут, властиво, три міста: підземне, надземне і наземне. Берлін стоїть немов на кротовині: ціла сітка підземних труб каналізаційних, поштових, електричних проводів і т. п. Доми тут сливе всі в 5—6 поверхів.

Понад вулицями і нижчими будинками побудовані естакади, по яких мчать раз у раз поїзди. Ми обідали перших два дні в такому ресторані, де по даху пробігає залізниця. Просто по вулиці машина не ходить, а все по тих естакадах. В перших поверхах домів все магазини, чогось аж страшно, як подумаєш, скільки людської праці кристалізовано в сих виробках, часом зовсім зайвих. Найбільше мене вражає не так той рух, що видно вдень, як той, що чути вночі, надто було його чути в тому отелі, де ми жили перших два дні. Як тільки жильці отелю полягають спати, починається ремонт і чистка водопроводів, елеваторів і т. ін., наче якісь карлики, духи підземні провадять таємну робо-

ту. Тільки дуже ненадовго, перед світом затихає Берлін. А ранком карлики переносять свою роботу з підземелів у коридори, далі в кімнати, разом з тим і вулиця прокидається, все біжить, летить, стугонить...»

У п'ятницю, 22 січня за старим стилем, Бергман попередив, що операція буде через два дні.

Настала неділя. Лесю поклали на стіл, захлороформували... Операція скінчилася успішно, але рана та перев'язки, а згодом підлагоджування спеціального апарату на ногу (протеза), ще довго мучили її в німецькій столиці.

Пізніше вона казала Ользі Кобилянській, що операція і вся процедура після неї були такі, що вдруге вона собі й за царство небесне такого не хоче. Три з половиною місяці Леся була прикута до ліжка, однак й за цих умов не втратила доброго гумору, не переставала цікавитись громадськими та літературними справами, і навіть займатись ними. Її палата борше була схожа на кімнату-читальню, ніж на лікарське приміщення. «Я тепер багато читаю,— писала вона,— бо тут можна дістати всякі книжки на чужих мовах, що в Росії доволі трудно».

Лежачи в постелі без будь-якої можливості вставати, вона не переставала писати великі ділові листи своїм друзям, турбуючись про громадсько-політичні справи. Та й саму поїздку до Берліна на операцію вона

зробила з користю не тільки для свого здоров'я, але й для справи революційної пропаганди. Звідси, куди не досягала «вездесущая» російська цензура. Леся вела переговори з віденцями й львів'янами про нелегальну засилку в Росію революційної літератури, зокрема з Павликом, про налагоджування тісніших зв'язків з молоддю Наддніпрянської України. Звідси розсилала доручення громадські, радилася з досвідченими діячами-пропагандистами, а де треба й сама підштовхувала.

Знаючи Павлика, як людину рішучих революційних поглядів, Леся намагалась через нього втручатись і впливати на політичну діяльність партійно-громадських гуртків у Галичині. В ряді листів вона бере на себе роль порадики, даючи зрозуміти, що робить це не тільки з власної ініціативи, а й за дорученням своїх однодумців з київських марксистських гуртків.

Їй дуже хотілося виступити з статтями про соціал-демократичний рух на Україні, про боротьбу за соціальне і національне визволення, але була певна, що в неї немає для цього відповідного хисту. Відверто запевняла своїх друзів, що їй «хотілось би знайти якогось талановитого публіциста на Україні і втравити його в сю справу».

Хоч Леся й казала, що публіцистика не її «ризик», однак доводилось час від часу вдаватись до неї. Так було й на цей раз — вона знала, що їй не обминути цього питання:

— Ох, я нещасна! Душа моя чує, що доведеться мені про сее все на Україні реферати писати і читати, а ти, господи, веси (знаєш), що я б з охотою залишила сю роботу кому іншому!

Час минав. Нога поволі заживала. В середині весни Лесі дозволено встати з ліжка, сидіти і навіть робити короткі прогулянки на дворі. Спершу в гіпсовій, потім у крохмальній пов'язці, а згодом з спеціальним ортопедичним пристроєм, котрий мав кілька місяців тримати ногу в певному режимі, щоб правильно заживала. На цей час Олена Пчілка виїхала додому, а на її місце прибула сестра Ольга.

Хоч Леся й поправлялась, однак не переставала скаржитись, що так марнується час, бо вона не може зайнятися справжньою літературною творчістю, а так усе — то листи, то анотації або правки якогось перекладу, що робила сестра для російських журналів. М. Павлик радив їй диктувати комусь свої твори, на що Леся відповіла:

«Ви кажете диктувати: на жаль, не можу, не вмію сього абсолютно, куди й думки всі діваються! Я навіть не люблю, щоб хтось сидів коло мене, як пишу, а вголос можу думати тільки в гарячці. Тут всі обставини настільки не сприяють писанню, що, поки я тут — я не літератор і навіть не людина, а хірургічно-ортопедичний манекен. Я, живучи останні роки на більшу половину зовсім самотньо, присвоїла собі не практичну звичку, а власне, що можу займатись літературою тільки

тоді, коли сама в хаті, і то головню ввечері і вночі. А тут день і ніч я вдвох. В 10-й чи 11-й іду спати — такий режим. Потім щовечора оті масажі, здійснення і (ранком) накладання апарата вибивають мене з настрою, занадто нагадують, що я матеріал, а не людина. Писати «як-небудь, аби не гаяти, я могла б, але не хочу... не вважаю згідним з моєю літературною гордістю — признаюсь, що вона таки в мене є».

О «СВЯТАЯ РУСЬ», ЯК ТИ ЛЮБИШ СВОІХ ПІДДАНИХ!

Знаближенням від'їзду на Україну виникло чимало турбот. Не всі доручення і намічені справи виконано. Відпадала зупинка у Львові, бо нога ще не дозволяла візитувати, а справ було там чимало. Та найбільше турбувала література, якої набралось прямо-таки на цілу бібліотечку. Та ще й яка література! — в Росії не дістанеш, а без неї не обійтись людині, що сіє соціалістичні ідеї. Вся трудність полягала в тому, що ні переслати, ні перевезти з собою її не можна — російська жандармерія давно вже стежить за Косачами і, звичайно, на кордоні буде ретельна перевірка. З дому теж попередили, щоб нічого не везла з собою. Нічого, отже, забороненого. А вони, пев-

не б, не писали без причини. Якби Леся їхала сама, то ще ризикнула б, але ж удвох з Лілею — небезпечно, бо цим закрила б дорогу сестрі до медичного інституту...

Нарешті настав час покидати Берлін, котрий уже досить-таки набрид за ці п'ять місяців своїми камініми пейзажами і суто урбаністичним ритмом життя.

Перед самим від'їздом з Берліна Леся писала до Михайла Павлика: «Шановний друже! Виїжджаю сьогодні, спішуся, отже, пишу коротко. Ваші листи всі отримала і все зроблю. Дуже рада, що ви збираєтесь в Київ. Ідьте сміло і гордо тримайте голову — благо вам буде. Сподіваюсь, дасте мені знати, коли будете в Києві, то я або приїду, або, може, ви до мене на село зберетесь. Про теоретичні справи багато б писати, та ніколи, втомлена я — нехай поговоримо. До побачення! Коли дорогою костей не розтрушу. Стефаніка привітайте від мене, як побачите».

Всю німецьку дорогу не покидали думки про рідний край. Під враженням іноземної преси здавалось, що там сталися зміни, з'явилося багато нового і кращого, що ось люба батьківщина прийме її в свої теплі, радісні обійми, додасть їй нових сил:

Тоді ж у радісному захваті вона співала:

Країно рідная! ох, ти, далека мріє!
До тебе все летять мої думки.
Ім страшно й радісно, якась надія мріє...
Так з вирію в свій край летять пташки.

Що ближче до кордону, то радісніше билось серце. Не вперше Леся повертається з чужини, та чомусь ніколи вона так не хвилювалась і не раділа наступній зустрічі з своїм краєм, як зараз.

Аж ось переїхали кордон. Поїзд зупинився. Станція Броди. Таможня. Озброєні жандарми оточили вагони, а службовці таможні під наглядом поліційних чинів обшукували пасажирів. Валізки, сумки, ящики, дорожні мішки, різні коробочки, вузлики — все це розкривалось, виверталось і тут же старанно переглядалось та перемацувалося.

Леся дивилася на чиновників, на хаотично розкидані речі, на розгублених людей, і глибока образа закипала в її серці: ось як зустрічає «батьківщина»! Плює в обличчя. О святая Русь, як ти любиш своїх підданих!

Образа, сором, безсилий гнів — усе спліталось в словах тихого болю:

Я марила весь час про вороття хвилину
Серед чужого, іншого життя,
І завжди першую колючую тернину
Приносила хвилина вороття.
Холодний зброї блиск, от перше привітання,
Кордонні вартові непривітні...
«Чи ми вертаємось, чи йдемо на вигнання?»
Питалися мої думки й пісні.

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА В ЗЕЛЕНОМУ ГАЮ

Операція суглоба правої ноги врешті скінчилась добре, і Леся повернулася до Києва, а звідти поїхала на хутір Зелений Гай, що над річкою Пселом біля Гадяча.

Ще в Берліні Леся написала листа Ользі Кобилянській, пропонуючи заочне знайомство. Відтоді й розпочалась особиста дружба та листування, котре урвалося тільки з смертю Лесі Українки. Ці дві чудові письменниці, гордість України, були закохані одна в одну і пронесли щирю взаємну любов через ціле життя, не проливши й краплі, не давши не те що хмаринці, навіть тіні ковзнути по ній.

На Україні мало хто знав Кобилянську, хоч вона й показала вже на той час себе талановитою письменницею. Жила вона в Чернівцях на Буковині, що входила до складу Австро-Угорської держави. Культурні зв'язки з Буковиною підтримувались нелегально, бо царський уряд забороняв привозити в Росію українську або революційну літературу.

Минув місяць від Лесиного першого листа, а вона вже не нахвалиться своєю радістю, що має таку чудову товаришку й подругу:

«Щодня я хвалю себе, що познайомилась з Коби-

лянською,— вона, видно, розумна і хороша дівчина, по листах дуже мені подобається. Я вже взяла з неї обітницю, що прибуде до мене в гості в серпні. Щодо Німеччини, то я іншої думки про се, ніж ви і всі галичани. Не згубила, а врятувала Кобилянську Німеччина, показала їй ширший європейський світ, навчила ідей, навчила стилю — не в значенні слів, лексики, але в значенні фрази, багатства форми,— а, розвивши її розум, тим самим виховала для свідомої і розумної служби рідному краю. Найкращий спосіб втримати Кобилянську при нашій літературі назавжди — се не дорікати їй щодня німеччиною, не називати чужою, екзотичною квіткою, а признати за нею те почесне місце в нашій літературі, на яке вона цілком заслуговує».

Несподівано склалися сприятливі умови для приїзду Кобилянської — вона і Наталя Кобринська одержали делегатські мандати на всесвітній археологічний конгрес, що скликався в Києві.

Леся надзвичайно з цього зраділа. Тепер її мрія стала реальністю. Визначна письменниця Ольга Кобилянська вперше їде на Україну, де її дуже мало знають, але будуть раді й щасливі познайомитись. Отже, це буде ще один прорив кордонного бар'єра, що роз'єднує українське слово.

«Се справжнє щастя, люба товаришко,— писала Леся,— що скоро побачимось! Тільки я в Києві не буду, бо все одно по з'їздах та виставах мені не хо-

дити, а сидіти дома тут у Зеленому Гаю ліпше, ніж в Києві. Тим-то, прошу вас, огляньте швиденько виставку, подивіться на людей, послухайте трохи археологічні доповіді та й рушайте до мене сюди якомога раніше. Поки я по шпиталях лежала, мама збудувала тут хорошу хату, де могли б мої приятелі з усього світу вміститися. Околиця тут гарна, горизонт широкий. Будемо човном плавати і просто руками, коли вмієте. Будемо читати, розмовляти, я буду вам грати Шумана і Шопена, яких ви, здається, дуже любите, окрім того, українських пісень масу».

Лесі Українці дуже хотілось не тільки побачитися з письменницею Буковини, але й показати Наддніпрянську Україну, народ, якого вона ще не бачила і дуже мало знала. Сподівалась, що це збагатить Кобилянську українським духом, надасть більшої впевненості народним мотивам її творчості. Поетеса казала, що її сестри покажуть Кобилянській всю околицю, що вона вже побачить таку Україну, що «українішої» й нема.

21 серпня 1899 року, вранці, зустрічали Кобилянську в Зеленому Гаю цілою юрбою: Косачі, їхні родичі і друзі. З непривички до таких «публічних пошанувань» Кобилянська розгубилась навіть у першу хвилину, та Леся зараз же прийшла їй на допомогу,— взяла за руку, обняла, а тоді до всієї компанії молоді гримнула жартома на домашнім жаргоні:

— Козероги, козерозшіі, не статуїть! Пані Ольга

втомилась з дороги. Ми зараз підемо до хати, а за сніданком наша гостя з усіма познайомиться.

На ганку Ольгу зустріла Олена Пчілка, вона щиро, по-материнськи привітала її і повела до кімнати.

Це були чудові дні. Письменниці не розлучалися протягом усіх днів. Скільки було таких радісних розмов, часом бурхливих, іноді сумних. Багато переговорено, але куди більше лишилось не вимовленого між цими двома близькими духом і долею жінками.

Обидві самовіддано любили свій народ, присвятили йому своє життя, і, як мало хто, відчували його дихання і пульс. Проте в житті та й в літературі вони чимало різнилися між собою. Кобилянська — нерішуча, не завжди певна себе, і прагнення її виявлялися несміливо й невиразно, почуття виходили назовні пригашеними, а слова недомовленими. Леся — відверта й безкомпромісна, з високо піднятим чолом, стримана, але гостра, як лезо меча, і палка.

Та незважаючи на цю різницю в характерах, гостя й господаря були дуже вдоволені одна одною. Недарма Леся через два місяці писала подрузі такі спокусливі слова:

«Ей, приїздить, панно Ольго, знов до мене, та будемо собі знов *szage godziny*¹ справляти! І чай будемо пити, і Гріга гратимем і я вам страшні драми та дикі

¹ Сутінки (польське).

фантазії розповідатиму. Та й залетимо обидві *ins Blaue hinein*¹! А тим часом будьте здорові, люба далека приятелько. Мама, і Лисенки, і Старицькі вас вітають, і дядина теж».

СМЕРТЬ ЛЮБОГО ДРУГА

Можна з певністю казати, що перші два роки після берлінської операції за станом здоров'я були найкращі в житті письменниці.

Гарно себе почуваючи, Леся багато займалася творчими й побутовими справами, чимало їздила по країні, відвідувала родичів та друзів. На початку 1900 року Леся поїхала до сестри Ольги, що вчилася в Петербурзькому жіночому медичному інституті, і вперше побачила столицю Російської імперії. Вона познайомилася з деякими діячами російської літератури, які радо її зустрічали і запрошували до участі в столичній пресі.

З Петербурга Леся поїхала в Естонію до брата Михайла, що професорував у Дерптському (нині Тартуському) університеті.

Повертаючись додому, вона зупинилася на кілька

¹ В синю далечінь (нім).

днів у Мінську, щоб відвідати свого найкращого друга і товариша, політичного однодумця, пропагандиста революційного марксизму на Україні Сергія Костянтиновича Мержинського. Мержинський — це рідкісна, чудова людина, смілива, незалежна, красива тілом і душею. Людина, яка повністю спрямувала себе на революційну боротьбу, лицар, про якого ще в дитинстві мріяла Леся, але не казковий, а справжній, сучасний. За все це вона прониклась до нього почуттям глибокої шани і великої любові.

Та Мержинського спіткало велике горе — він захворів на туберкульоз легенів і тепер знаходився в Мінську у своїх родичів.

Його здоров'я дедалі гіршало, а на лікування бракувало грошей, та й домашні побутові умови були нестерпні. Викликала Леся лікаря, але не втішили його поради. Пожурились вони, посумували, і поїхала Леся додому.

Восени вона знову у Мінську — і знову сумна зустріч і тяжкі переживання.

Невимовна туга звучить у цей час в її поезії:

Все, все покинуть, до тебе полинуть,
Мій ти єдиний, мій зламаний квіте!
Все, все покинуть, з тобою загинуть,
То було б щастя, мій згублений світе!

Тяжко, неймовірно тяжко переживала Леся хворобу свого любимого товариша. Її не радувало, ба на-

віть дратувало те, що вона в цей час почувалася цілком здоровою. Своїй сестрі вона казала:

— Бути здоровою тільки самій для мене нічого не варто. Не радує, зовсім не радує мене моє здоров'я.

На початку січня 1901 року Леся знову поїхала до Мінська, вже вчетверте за один рік. Але цього разу поїхала не провідувати, а доглядати хворого Мержинського, бо майже всі товариші й друзі тепер забули про нього.

Нелегко їй було там, у незнайомому місті, між чужих людей. Сили Мержинського з кожним днем згасали. Ніщо вже не могло врятувати його. Він не підводився з ліжка, зовсім мало говорив.

Майже два з половиною місяці Леся відважно билася за життя свого друга. Та рятунку не було — 16 березня він помер у неї на руках.

Змучена, знесилена й розбита, поверталась вона додому.

Леся не любила показувати перед людьми своє особисте горе і друзям не несла свої жалі. Вона намагалася затиснути їх у грудях, і тільки білі листочки паперу чули сумний та пекучий шепіт змучених уст:

Уста говорять: «Він навек загинув!»
А серце каже: «Ні, він не покинув!»
Ти чуєш, як бринить струна якась тремтяча?
Тремтить-бринить, немов сльоза гаряча,
Тут в глибині і б'ється враз зі мною:
— Я тут, я завжди тут, я все з тобою!..

Втрата дорогої людини нестерпним тягарем звалилась на плечі Лесі Українки. Тяжко й довго вона сумувала, але не похилилася, не піддалась розпуці. Згодом вона писала:

Нехай собі минає рік за роком,
Нехай мій вік упине за водою,
Ти житимеш красою серед квітів,
Я житиму сльозою серед співів.

Так звучали останні рядки в пам'ять про близького друга і товариша по боротьбі.

Та не встиг пригаснути біль, викликаний цією втраченою, як письменницю спіткало ще одне тяжке лихо. Надмірне напруження, нервові й фізичне, надзвичайна перевтома дали свої тяжкі наслідки — Леся захворіла. Підступний туберкульоз перекинувся на легені. Треба знову лікуватися.

НА БУКОВИНІ. В ГОСТЯХ У КОБИЛЯНСЬКОЇ

На цей раз Леся вирішила поєднати корисне із приємним. Якщо вже їхати лікуватися, міркувала вона, то треба обирати таке місце, щоб не

тільки для здоров'я була користь, а й для душі вдоволення. Отож надумала вона поїхати в Карпати, а заодно відвідати своїх друзів: О. Кобилянську, В. Стефаника, І. Франка, М. Павлика та інших письменників Буковини й Галичини.

Зелена Буковина, тамтешній народ і буковинські Карпати, які так майстерно описувала О. Кобилянська у своїх оповіданнях та новелах, особливо вабили поетесу.

Ранньої весни 1901 року вона повідомила вірну товаришку Кобилянську про свій план і просила написати, чи можна буде, заїхавши в Чернівці, якийсь час пожити в її домі.

Одержавши сердечну відповідь, Леся скоренько зібралася в дорогу. 22 квітня вона була вже за кордоном, у Львові, а ще через чотири дні — в Чернівцях, у домі Кобилянської.

Чернівці Лесі дуже сподобалися своєю тишею та м'якою теплою погодою. Жила вона з Ольгою в одній кімнаті. Гостя й хазяйка були вдоволені одна одною. Леся вважала, що Ольга ідеальна товаришка, з тих, що не лізуть силоміць у душу й не відштовхують холодом. Мати її нагадує святу Анну на малюнках давніх художників. Батько, сімдесятип'ятирічний патріарх, тримається старосвітських звичаїв. Сторонніх відвідувачів було небагато. Найчастіше заходив поет Осип Маковей. Кілька разів був новеліст Василь Стефаник. Про останнього Леся каже, що він на вигляд здоровий,

а в дійсності хворий, і це навіть видно з настрою, сумний якийсь, так наче що згубив і думає, де б його шукати. Він тепер мусить покинути університет через брак коштів на навчання.

У Чернівцях Леся намагалась жити тихо, непомітно, бо стан здоров'я і пригнічений настрої стримували її від зайвих знайомств та зустрічей. Про це ж нагадувало і вбрання. Воно було чорне. Леся ходила, як казали буковинські гуцули, в «сумовинні».

Та хоч як уникала поетеса розголосу, але скоро про її перебування в Чернівцях дізналась уся Буковина, і довелося дати згоду на влаштування вечора на її честь, або, як буковинці кажуть, «товариських сходин».

Цей знаменний вечір відбувся 22 травня 1901 року в залі Народного дому. Людей зібралось сила-силенна, бо за кілька днів сповіщалося в газетах про ці сходини. Була інтелігенція, міське населення і навіть селяни з навколишніх сіл.

Посередині залу довгий стіл і багато столів довкола нього. За довгим столом Леся Українка, вся в чорному, коло неї Ольга Кобилянська, теж у чорній сукні. Праворуч і ліворуч обох письменниць сиділи поважні діячі різних товариств, а осторонь — студенти, що належали до товариства «Молода Україна».

Урочисте зібрання відкрив один із професорів місцевого університету. Широ й радісно вітав поетесу представник буковинського селянства. Всі погляди були

спрямовані на Леся, а вона почувала себе дуже ніяково, бо не звикла до почесей та й не любила слухати похвали, хай і найщирішу. Але нічого не вдієш — треба виконувати «громадський обов'язок».

Доповідь про творчість поетеси супроводжувалась декламацією її поезій. Читав вірші й уривки з Лесиних поем студент університету, чудовий майстер декламації Платон Лушпинський.

Надзвичайне враження на присутніх справив твір «Товарищі на спомин».

У цьому вірші поетеса нагадує своїй товарищі про колишні спільні бесіди, палкі, завзяті розмови, порив ненависті:

Що ж! Тільки той ненависті не знає,
Хто цілий вік нікого не любив!

А далі картає середовище інтелігенції за бездіяльність, пасивне ставлення до жорстокої дійсності.

Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлині крила чуюм за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі.

З кожним рядком у цій поезії наростає драматизм, в кожную душу і в кожне серце падають вогняні слова:

Нехай же ми раби, невільники продажні,
Без сорому, без честі,— хай же й так!
А хто ж були ті вояки одважні,
Що їх зібрав під прапор свій Спартак?

А в останніх рядках був палкий заклик до повстання:

О, сором мовчки гинути й страждати,
Як маєм у руках хоч заржавілий меч.
Ні, краще ворогу на одсіч дати,
Та так, щоб голова злетіла з плеч!

Присутні захоплено вітали Лесю і її промову. Навіть та частина публіки, що не поділяла революційних поглядів, теж аплодувала або слухала мовчки, не наважуючись заперечувати.

Далі програму вечора складала переважно музика. Зачарував усіх студент М. Харжевський. Він оригінально виконав на скрипці «Гуцулку» і ще кільканадцять творів.

Харжевський був чоловіком талановитим, знав силу пісень, і Леся багато від нього потім записала.

Особливо їй подобалася оця пісня:

Я гадала, що то місяць сходить,
А то милий по садочку ходить

Та й коника за трензельку водить,
За трензельку водить...

Після своїх виступів виконавці, за заведенням на Буковині звичаєм, підходили в супроводі розпорядника вечора до письменниці, щоб з нею познайомитись. Вона сердечно стискала кожному руку й дякувала, хоч видно всім було, що до таких парадів та церемоній вона не звикла і не мала нахилу.

Чернівецька газета «Буковина» писала тоді, що незвичайна землячка чарувала всіх своєю високою освітою, гарячим патріотизмом і рідкісною скромністю.

ЯК БУЛО НАДРУКОВАНО «ВІДГУКИ»

Перед від'їздом з Чернівців товариство буковинської молоді попросило Лесю дати їм для видання збірку нових своїх поезій. Вона радо на це згодилася. Умов особливих не ставила, тільки щоб книжечка була, як вона казала, чепурненька та щоб коректна зроблена по-людському, за рукописом, а не за місцевим говором. «Гонорарів від вас ніяких не хочу, бо ж і так ви грошей не маєте».

Тієї ж осені студент Сімович одержав у Чернівцях гарно укладену збірку під заголовком «Відгу-

ки», де були та й залишилися в друкові такі розділи: «З невільничих пісень», «Ритми», «Хвилини», «Легенди».

В буковинських письменників, власне, тоді ще студентів, які бралися її видати, склалося надзвичайно сильне, приголомшуюче враження.

— Ні, це не поезія, це — гіперпоезія! — вигукнув тоді один з молодих письменників.

Порівнянням та епітетам найвищого ступеня не було кінця. Щастям і гордістю переповнювалось серце за українську літературу, за разючий талант такої скромної дівчини. Ця третя збірка стоїть вище геніальних «Дум і мрій». Неймовірно!

— Ну, що скажеш, Василю — «професоре» наш? — звернувся Платон Лушпинський до Сімовича.

— Тільки одне — якщо про другу книжку Франко відгукнувся з найвищою похвалою, сказавши: «Від часів Шевченкового Кобзаря Україна не видала кращої збірки поетичних творів», то в мене нема таких слів, щоб належно сказати про «Відгуки». Не знаю, чи знайде їх і сам Франко.

Стрімкі, наче буря, рядки про нездоланне слово, про полум'яну пісню змінювались рядками повторних болючих питань:

Хто гордощі вложив мені у серце?
Хто дав мені одваги меч двосічний?
Хто кликав брата святую орифламу
Пісень, і мрій, і непокірних дум?

Здається, нема тут ні заклику прямого, ні образу людини, що іде з молотом у руках, рівняє правді путь... Але яка надзвичайна буря почувань! Це її власний секрет владно вкладати в людину свій настрій і змушувати переживати те, що вона хоче. Поетеса лише запитує, але яка невідпорна влада в тих питаннях, яка сила наказу:

Хто наказав мені: не кидай зброї?
не відступай, не падай, не томись?

Наступні, здавалося б, заперечні «ч о м у»? не знімають ідею, а ще підсилюють:

Чому ж я мушу слухати наказу?
Чому втекти не смію з поля честі?

Не даючи відповіді, що своєю прямою, мабуть, знизилася високу напругу емоцій, як припиняється опір зняттям тиску, поетеса ще більше підсилила виразність почуттів, коли поставила кінцеве питання:

Чому на спогад цих покірних слів
рука стискає невидиму зброю,
а в серці крики бойові лунають?..

Все, буквально все в цій збірці полонило читачів. Минуло багато часу. Василь Сімович став видатним ученим-філологом, але й тепер він думав і був певен,

що такий теплий, сповнений гармонії між словом та формою, високопоетичний вірш, як «Талого снігу платочки сивенькїї» навряд чи знайдеться між всесвітньою лірикою ХІХ сторіччя. «Признатися, я не находив»,— казав він. А Сімович, до речі, був великим знавцем світової поезії.

То справжня перлина в українській поезії. Хто хоч раз прочитав цю річ, де так чудово поєднуються фарби й звуки, той ніколи вже не забуде її, бо перед очима стоятиме ніжна акварель весни, а срібні струмочки переливатимуться в словах:

Талого снігу платочки сивенькїї...

Таку збірку видати треба і негайно, що б там не було! То слава буде не тільки авторці, а й видавцям. На жаль, буковинці не мали грошей, тим паче, що видрукувати треба гарно і на доброму папері.

Допомога прийшла з несподіваного боку — Модест Левицький запропонував у позичку збережені ним для екзаменів гроші. Але тієї суми на «чепурненьке» видання не вистачало. Тоді став у пригоді складач друкарні «Руської ради» Микола Грабчук, який надіявся щось, може, заробити на цій книжечці. Він порадив Лесі додати ще щось, аби книжечка не була така тоненька. Не маючи нічого готового з віршів, письменниця погодилася додати туди драматичну поему «Одержима». Цим Грабчук цілком задовольнився. Збірка вийшла навесні

1902 року, справді гарна, на 96 сторінок, дебо повних шість аркушів, кожний вірш розпочинався на окремій сторінці.

Друкар Грабчук власноручно добирав орнамент і заставки на художнє оформлення; і чорногуз та чортополохи з жіночою голівкою поміж ними на палітурці — теж його смак. Сам же він діставав папір, повністю складав з рукопису, у вечірні часи, після праці. І, звичайно, ніякого зиску з цього видання не мав.

Лєся одержала свою збілочку, коли вже була в Італії. «Моя нова книжечка віршів (Відгукки),— писала вона матері,— вже вийшла і мені прислано, гарненько видана і в гарній оправі».

В КАРПАТАХ. НАД ЧЕРЕМОШЕМ

Погостювавши в Ольги Кобилянської понад місяць, Лєся Українка подалася далі в румунські Карпати — до Кимпулунга, де дуже гарні краєвиди на гори Магуру та Рунг. Сюди обіцяла приїхати пізніше і Ольга. Та подорож не вдалася — весь червень ішли дощі. Довелося сидіти в хаті й дивитися крізь вікно на повиті туманом гори. І Лєся писала товаришці «дощо-

ві» листи. Ці листи були досить своєрідні. В них замість імен обох письменниць фігурували займенники: хтось, хтосічок тощо. Ольга Кобилянська була — хтось чорненький, а Леся Українка — хтось біленький.

Ось як Леся описувала в листі до Кобилянської своє перебування в Кимпулунзі:

«Нехай хтось буде добрий і вибачить, що лист не на картці писаний. Надворі страшна хляпавка, а хтось не має картки і не наважиться витикатись на вулицю, бо буде «мяу». Відколи хтось виїхав звідси, то з погодою нема ладу, як не зрання, то по обіді, а все мусить хляпати! Мя-а-а-а-у!

Однак хтось ловить кожну суху хвилину, аби побігти в гори. Вчора від рання до полудня дощ дав спокій, отже, хтось бродив по Магурі цілих три години, і було йому дуже добре, а сьогодні нема чистої години від самої ночі (вночі теж хляпало розпачливо!). Рунг зовсім сховався, Магур в жалобі, гори проти мого вікна не всі видно, й з нашої проектованої екскурсії до Сухой долини нічого не буде. Хтось сидить надутий і не хоче навіть до роботи братись. Оце чийсь лист розбудив трохи чиясь сердито-заспану енергію, то, може, воно якось піде з роботою...

Хтось посилає свій привіт всій милій родині Кобилянських...

Х т о с ь».

Згодом Леся Українка надумала залишити непри-

вітні румунські Карпати та їхати десь на краще місце. Тамтешні лікарі й знайомі порадили переселитися в Буркут, дуже гарне місце над річкою Черемошем, високо в горах, за тисячу двісті метрів над рівнем моря.

Отож і поїхала вона собі до Вижниці, побула тут із тиждень, гарно відпочила з дороги, попрощалася з привітною та щирою господинею Анною Московою. Попрощалася з гарною Буковиною, бо за Вижницею вона вже кінчається, та й поїхала далі, записавши в альбом Анни Москви на спогад слова:

В інші гори я полину,
але спогад не покину
по зеленій Буковині,
по привітній господині.

2/VII 1901

Подорожуючи по Буковині, Леся Українка зустрілася з київським студентом Климентом Квіткою, що теж шукав у Карпатах гарного кутка для лікування. Отож вони разом і мандрували до Буркута. По дорозі їм були Кути, відтак Косів, далі Яворів, потім Жаб'є і нарешті Буркут. Усе це надзвичайні своєю красою місця. Люди тут теж дуже гостинні. Вони сердечно вітали письменницю та запрошували переночувати. В Криворівні Леся зустрілася з Іваном Франком і його товаришем відомим фольклористом Володимиром Гнатюком. Із Жаб'його в гори, до місця лікування, добиралися

довго і трудно. Їхали понад Черемошем на звичайному возі. Трясло. Та зате кругом було гарно.

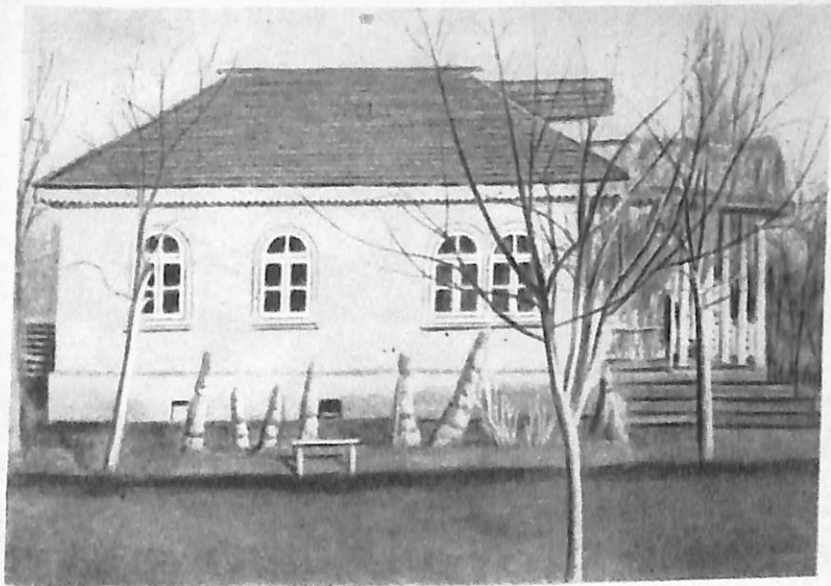
Сам Буркут на той час являв собою мальовничий куточок. На узліссі стояло кілька будиночків. Тут же протікав потічок. У смерековому лісі панувала тиша, тільки пташки співали та шумів унизу Черемош. Чудове місце! Кращого і на всіх Карпатах не знайдеш. Воно просто зачарувало поетесу.

Скоро Леся почала поправлятися — стала менше кашляти. Кровотечі з горла майже припинились. Коли вже поверталася звідси, то жартома писала Кобилянській, що хтось не зсох і не зів'яв. Навпаки, поважчав за сей місяць на два кіло, гладкий став і на лиці черствий, не кашляє і не труситься. Хтось уже здоровий і як приїде в Київ, то зможе знову узятися до якоїсь роботи і буде гроші на Крим заробляти.

ІТАЛІЯ. САНРЕМО

Повернувшись із Карпат до Києва, Леся незабаром відчула себе гірше: знову біль у грудях, кашель, загальне підупадання на силі.

— Той «жир», що я нагуляла в горах, я вже спустила, — казала вона своїй сестрі Лілі.

Лесин «білий домок» у Колодяжному.

Леся з Сергієм Мержинським серед рідних у Зеленому Гаю.

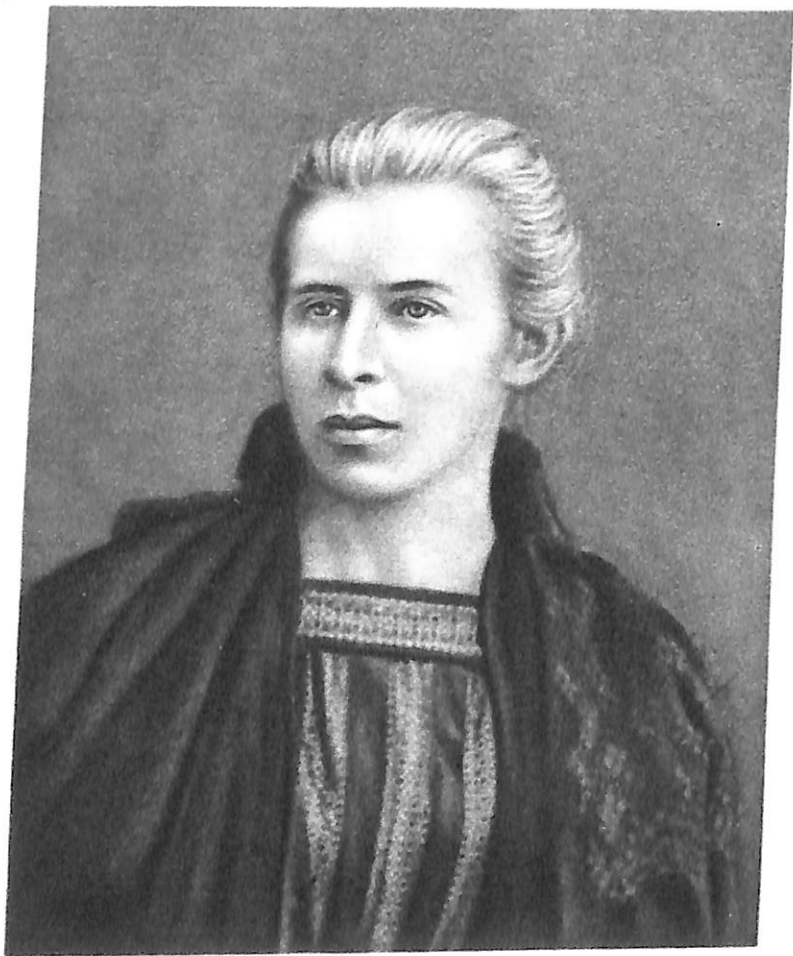
*Леся з сестрою Ольгою,
та з товаришкою Оксаною Старицькою.*

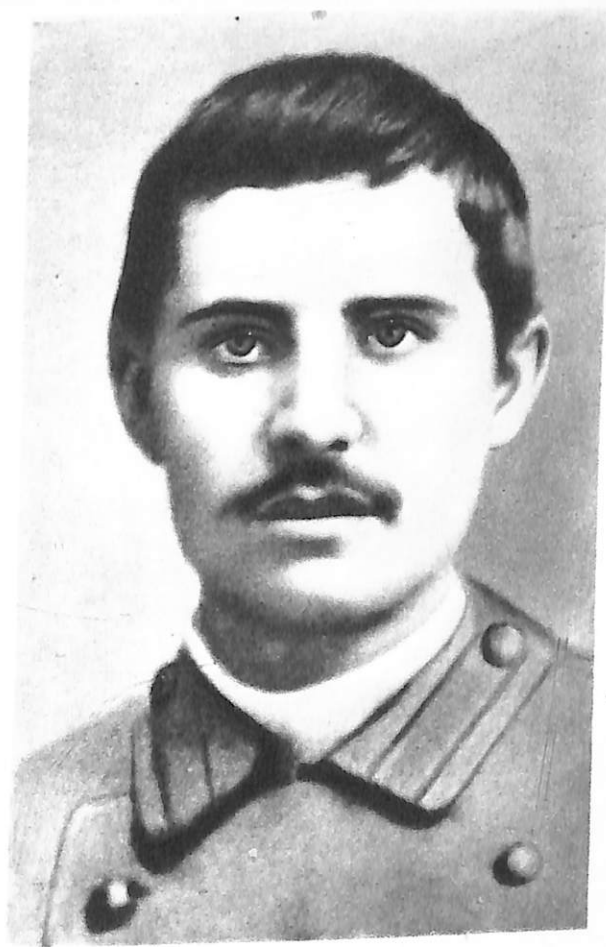
Леся Українка та Ольга Кобилянська.

Леся з матір'ю серед друзів у Зеленому Гаю.

Леся Українка в роки творчого розквіту.

Климент Квітка — чоловік Лесі Українки.

містечка надто своєрідна будівлями, вузькими східцями, вулицями, що по'ялися вгору, аркадами, заплетеними виноградниками, мальовничим одягом простого народу.

Поселилася Леся в окремій кімнаті на другому поверсі і була дуже вдоволена з того — одразу за вікном море. На радість, цілий тиждень стояла чудова погода. Після київських осінніх дощів та туманів, то було справжнє щастя.

Минуло два місяці в Італії, а лікарі все не дозволяли Лесі братись до серйозної роботи, хоч запевняли, нібито нічого небезпечного нема. Леся казала, що не розуміє сеї політики, та вже мусить слухатись, коли туди поїхала. Надіялася, що згодом їй «подарують вільнішу конституцію» і тоді надолужить згаяне. Найтрудніше втриматись не віршувати, бо то не праця, як вона казала, «а так собі хвиливі імпровізації, певна форма нападів божевілля, за які людина здебільшого ручитись не може».

Отже курортний режим був явно не по її натурі: мучила бездіяльність, безпричинно псувався настрій. Вона й сама про це писала: «Життя моє тут райськи-монотонне, так що й описувати нема чого. Живу головно сонцем, морем та ще листами. Коли дощ іде, море

сиве і листів нема, то я сумна, коли погода і маю добрі звістки, то весела».

З наближенням весни Леся почувала себе зовсім задовільно, і нетерпляче чекала того дня, коли вірні спадкоємці Гіппократа дозволять сісти за стіл з паперами.

Находило літо, а з ним і час повертатись додому. Лікарі радили ще одну-дві зими перебути на півдні. Вони погоджувались, що полтавське літо їй не пошкодить. Отож Леся збиралась у далеку путь.

За згодою батьків Леся перед від'їздом на Україну відвідала Швейцарію, щоб проконсультуватись у видатних лікарів: у Берні в професора Салі, в Цюриху в знаменитого Ейхгорна. Швейцарські світила оптимістично оцінили Лесине здоров'я і запевнили, що їй недалеко до цілковитого одужання, а той катаральний процес, який був, уже минув. Тільки деякі сліди лишилися у легенях. Тепер треба берегтись простуди та ще зо два рази перезимувати в теплому кліматі. Дуже зраділа з того, що їй дозволили працювати: 6 годин і тільки вдень, увечері щось легеньке читати.

За тиждень до поїздки в Швейцарію Леся мала вже повний і точний календар своїх подорожей, які й виклала з подробицями в листі до батька від 12 травня 1902 р.: 20 травня виїжджає, 4 червня повернеться в Геную і виїде в Марє, далі в Палермо, Мессіну і на 20 червня прибуде в Одесу.

Як і передбачалось — трипалубний пароплав «Entella» уже 4 червня долав хвилі Тірренського моря. З Лесиної каюти II класу, що містилась на правому борту судна, виднівся безкрайній морський простір. Вона могла годинами не відводити погляду від неозорої, без жодної цятки, на якій би затрималась увага, синяви. Леся любила море найбільше, мабуть, за те, що воно не заважало думати — на його тлі уява малувала найфантастичніші картини.

Минаючи Тосканський архіпелаг, «Entella» пропливла поблизу острова з стрімкими, рудими, аж червоними, берегами. Майже всі пасажирини, — правда, їх було зовсім мало, — перейшли на правий борт, жадібно вдивляючись в землю, що сіріла за скелястим мисом. Острів Ельба! Це тут Наполеон переживав гіркоту першого вигнання. Звідси дивився на свою рідну Корсіку, що ледве бовваніє ген-ген на заході.

Згадалось пушкінське:

Вечерняя пора в лучине догорала,
Над мрачной Эльбою носилась тишина,
Сквозь тучи бледные тихонько пробегала
Туманная луна;

Уже на западе седой, одетый мглою,
С равниной синих вод сливался небосклон.
Один во тьме ночной над дикою скалою
Сидел Наполеон.

За сімнадцять днів морської подорожі та за поїзду до Швейцарії Леся набачилась, як сама говорила,

усякого дива. Снігові гори й сині та зелені озера, Рейнський водоспад, Неаполітанська затока з Везувієм і мертве місто Помпея, золото-рожева Сіцилія і святий Акрополь атенський — престол вічної краси, біла Канея і безліч островів самоцвітних, Смірна — місто барвистих тканин і фантастично гарний Константинополь... А поміж тим усім — море і вічна пісня хвиль... Вражень — багато. Настільки багато, що не можна було вивільнитися від них, аби щось писати.

ШВЕЙЦАРІЯ. НЕЛЕГАЛЬНІ ДОРУЧЕННЯ

Восени 1902 року Леся вдруге поїхала в Сан-Ремо для продовження, як сама казала, «курації» (лікування). Цього разу настрої був бадьорий. Не боялася нудьги на чужині, бо почувалася здоровою до праці і самообслуговування. Особливо ж раділа з того, що вдалося забезпечити себе працею «для душі» і «для хліба». Власне, «для хліба» — домовилась писати оглядові статті для великого петербурзького журналу «Мир божий», де обіцяли платити по 80 карбованців за аркуш (40000 знаків).

Сподіваючись забезпечити себе в такий спосіб, Леся

мріяла віддатись коханій праці «для душі» — художній літературі. Адже ставити рідне слово на службу своєму народові — то найбільше щастя для неї!

Та не так склалось, як гадалось. Поміркований, безкрилий «Мир божий» відмовив Лесю у співробітництві. Йому не сподобалась її перша стаття про польську письменницю М. Конопницьку, бо стаття написана надто сміливо й самостійно.

Довелося знову шукати роботу серед російських журналів... Гірко жити пасербницею, чужинкою на «нашій не своїй землі». «Воно так погано, що український літератор не може «в своїй хаті» ні шеляга заробити, — скаржилася Леся, — і се справжній наш хрест оте обвинання чужих порогів. Ще ж слава богу, що я маю як перебирати та вибирати, а інші, то й в калюжу сідають, бо так мусять».

Довелося звертатись навіть до закордонних часописів. Проїжджаючи Австрію, Леся домовилась про співробітництво з віденським журналом «Zeit». Підготувала для нього статтю, але й там спіткала невдача — чужі повелися не краще, як «свої». Невимовний біль ятрив її душу від думок про долю українського письменника: «Ет, якби не той заробіток, то хтось покинув би і критику, і публіцистику по «чужих хатах», а був би собі поетом у власній, рідній хаті».

Та це було згодом, а зараз Леся їхала до Італії в доброго гуморі. Вона мала досить доручень за кордон у справі літературній та громадсько-політичній.

Активізація українських революційних гуртків, головним чином молодняцьких, потребувала широких зв'язків з пропагандистсько-видавничими осередками за рубезем. Вкрай потрібну агітаційну літературу можна було придбати тільки за межами Росії і таємно переправити через кордон. До того ж ця література мала бути зрозумілою і якоюсь мірою відповідати духові народу, для котрого призначалася. Отже потрібні відповідні коментарі й тлумачення.

Все це вимагало чимало коштів та самовідданої клопітливої праці, без будь-якої відчутної нагороди, крім реальної перспективи потрапити до в'язниці чи на далеку Північ. Не багато сміливців ішло на самозречення, однак вони були. І що більше самодержавний уряд лютував, вдавався до репресій, то більше зголошувалося борців проти нього. Всепереможна стихія революційного духу охоплювала народ. Треба показувати дорогу, вести в світ ідей майбутнього.

На цей час Леся вже добре ознайомилася з найважливішими марксистськими джерелами з теорії класової боротьби, пролетарської революції та національного питання.

Крім того, вона вже мала певну практику нелегальної діяльності та деякий досвід закордонних зв'язків. Адже й попередні виїзди до Відня, Софії, Берліна, Буковини і Галичини відбувались не без доручень «делікатного» характеру. Та й під час недавніх двотижневих мандрів із Сан-Ремо до Швейцарії теж не обійшлося

без громадських справ і відповідальних зустрічей з емігрантами в Цюріху, Берні й Женеві. Там поетеса розшукувала рукописи свого покійного дядька, вела переговори про видання політичних брошур та публікацію ряду статей своїх однодумців. Для цього вона підтримувала стосунки з дядьковими друзями та співробітниками у Швейцарії, а серед них і з політичним емігрантом Антоном Ляхоцьким (партійне ім'я—Кузьма).

Робітник Ляхоцький покинув батьківщину тоді, коли над ним нависла загроза сибірської каторги. Разом з Драгомановим та Подолинським він був фундатором української друкарні в Женеві, а потім і розпорядником її. Звідси вийшло в світ чимало українських та російських видань, в тому числі художні твори Панаса Мирного, збірник «Історичні пісні українського народу», науково-популярна серія, періодичний збірник «Громада». Видані тут деякі публіцистичні книги й брошури, а також видання плехановської групи «Освобождение труда» та різні політичні книжки РСДРП нелегально переправлялися в Росію. Отож Ляхоцького, що володів цією друкарнею, і відвідувала Леся в Женеві.

Друга зимівля в Італії на березі Лігурійського моря була щасливішою. Цього разу, крім курації та роботи задля хліба, Леся систематично працювала над художніми творами. Тут написала драматичну поему «Вавилонський полон» та поему «Бранець», розпочала «Кассандру», драматичний етюд «Три хвилини», задумала твір «На руїнах». Написала кілька віршів.

Твори, написані в Італії, хоч і різні за жанром, розміром і темою, однак єдині по духу й спрямуванню. Всі вони пронизані «димом» — отим гірким, задушливим димом, що вразив поетесу в саме серце, коли поїзд мчав околицями промислового міста Генуї.

Не вперше їхала Леся цим містом та й бачила його не лише з вагона, а й з вулиць та майданів. Не вперше стискалося серце, коли дивилася на закурені, облуплені будинки, де:

До вікон хустя прип'ялось, мов злидні...
а з вікон визирали, мов привиддя,
якісь бліді, неவில்ницькі обличчя.
А над усім той дим, той легкий дим,
що... краде людям сонечко веселе,
п'є кров з лиця і гасить людський погляд...

Та цього разу той дим збудив спогади про такі ж задимлені квартали багатьох міст світу. Безгучно, таємно день і ніч, кожної хвилини він промовляв: «Я тут, я завжди тут». Той дим проник їй у саме серце —

І стиснулось воно, і заніміло,
і вже не говорило: «чужина».

Поети завжди запевняли, що «у ріднім краї навіть дим солодкий та коханий». Вислів «рідний дим» був символом вітчизни.

Але поетеса бачила на власні очі, що скрізь, де живе робочий люд, заводські труби «немов високі щогли» вивергають «гіркі хмари поганого диму», що п'є кров з лиця і гасить людський погляд, білить обличчя і чорнить одержу.

Так у творчості української поетеси залунали нові мотиви — мотиви інтернаціоналізму.

Настрій, започаткований у вірші «Дим», Леся перенесла на решту творів, написаних у Сан-Ремо.

Ось вона біля моря. Недавно затихла буря, а воно ще хвилюється. Що бачить поет у такі хвилини? Про що він думає? Тисячі їх — отак, як Леся, сиділи й стояли, дивились і мріяли, переживали. Тисячі поетів писали про нього, — незбагненне диво природи, невичерпне джерело краси, поезії. Серед них всесвітні співці: Гомер, Овідій, Торквато Тассо, Байрон, Гюго, Лермонтов... Важко сказати, хто склав кращу пісню про море: Пушкін чи Тютчев. У Пушкіна воно — «свободная стихия», котить «волны голубые»; у Тютчева — вершина краси і гармонії:

Как хорошо, ты, о море ночное,—
Здесь лучезарно, там — сизо-темно...
В лунном сиянии, словно живое,
Ходит, и дышит, и блещет оно...

Всі прославляють море. Тільки слово Лесі Українки звучить дисонансом у цьому многоголосому хорі. Вона теж бачить красу і силу моря. Вона зачарована «гострим полиском хвиль», але в неї ця картина викликає зовсім інші, не елегійні асоціації. Для неї хвилі, розгнівані у «місячну ніч», то —

військо мечами двусічними
хоче зняти вражі голови з пліч.

Двох слів — меч і ворог — було досить, щоб раптом уся стихія морська перетворилася в образ могутнього народного повстання. Погасло срібло хвиль. Ще мент — і зникло море. Перед очима спалахи смолоскипів, сліпучий виблиск гострої крици. Чути брязкіт зброї і гуркіт повалених в'язниць:

Зброї полиск і гомін розквітстий,
се неначе повстання гуде,
наче сила народна узброєна,
без упину на приступ іде.

Ще хвилинка — й думи інші обступили поетесу. Тепер її непокоять наслідки вибуху стихії, яка «руйнує й будує світи». Що вона принесе? Який той новий світ? Чи буде в ньому правда і справедливість, воля і свобода? Чи люди стануть щасливішими? Вона запитує:

Людське море, ти силою народная...
Що повстане на місці порожньому
того світа, що ти розіб'єш?..

Скрізь і в усьому Леся мала свій незалежний погляд і свої оцінки. Тут же, в Сан-Ремо вона написала коротенького вірша «На Земерінгу». Схожий тематично з лермонтовським «Утесом», він має іншу ідею. Лесина хмаринка лине до снігового шпиля не заради короткого притулку, а щоб зігріти йому холодне чоло. Хмарка «цвітом з гранати огнистим» торкнулась — і «шпиль усміхнувся новою красою».

Ось вони, ось вони в парі!
В спільнім великім пожарі!

Все частіше й частіше Леся вдається до ширшого художнього полотна, щоб повніше і глибше висловити свої думки та почуття, зафіксовані в коротеньких віршах.

Драматична поема «Вавілонський полон», що була другим твором такого жанру, найповніше підкреслює пекучу думу про поневолений рідний край, про «несвіцький сором терпять кайдани». Поетеса мала на увазі Україну, загарбницький характер російського царату, а говорила про Ізраїль та вавілонських завойовників:

Нам два шляхи: смерть або ганьба, поки
не знайдем шляху на Єрусалим.

Майже завжди так буде й надалі — говоритиме Леся про щось ніби далеке і давне: Єгипет, Трою, Рим... а думатиме про свою вітчизну.

КЛИМЕНТ КВІТКА. КАВКАЗ. БРАТОВА СМЕРТЬ

Навесні 1903 року Леся назавжди покинула Італію, цю чудову цілющу країну, яка повернула її до життя, до праці і яка збагатила її духовно, гостинно відкривши перед нею багату скарбницю мистецтва. Поверталась не морем, як перше, а залізницею, бо треба було по дорозі залагодити чимало справ. Після Швейцарії та Відня заїхала на кілька днів до Праги, а звідти поспішила у Львів та на Буковину до Кобилянської.

У Львові чекало багато невідкладних справ, насамперед зустрічі з Павликом та Франком.

Річ у тім, що останнім часом у Лесі виникла думка переселитися з Росії кудись, як вона казала, у вільну країну, щоб можна було займатися творчістю й пропагандою визвольних ідей. Найкраще для цього підходила Галичина. Звідси можна тримати зв'язок з наддніпрянцями, переправляти для них революційну літературу, навіть і спеціальну газету, друковану у Львові. Але з чого жити? Де і як дістати шматок хліба?

Це питання було тим трудніше, що вона мала намір перебраться до Львова не сама, а зі своїм приятелем Климентом Квіткою, котрий, скінчивши правовий факультет, дістав посаду в тбіліському окружному суді,

однак не любив цієї професії, бо весь жив у полоні музики. Він пристав на Лесину пропозицію щодо емігрування, але не мав ніяких засобів на прожиття, крім служби. Леся ж поклала надії на свої знання європейських мов: німецької, англійської, французької, італійської і польської. Та не маючи ніякого диплома, навіть свідоцтва, могла сподіватись хіба що на приватні уроки та випадкові переклади ділових паперів.

Однак галицькі друзі були неспроможні допомогти у цій справі, отже Лесина мрія так і не здійснилася.

Надходила осінь, а з нею й дощі. Зимувати в Києві надто небезпечно. Віденський лікар порадив Лесі не залишатися цієї пори на Україні, бо в неї досить слабкий організм, щоб протистояти вологому, холодному кліматові. Вирушати знову в далекі теплі краї — не було грошей, і Леся вирішила поїхати на Кавказ у Тбілісі, де вже другий рік працював Квітка.

З Квіткою Леся познайомилася, коли той був ще студентом Київського університету, а одночасно навчався в музично-драматичній школі. Уже тоді він захопився музикою і народно-пісенним фольклором. У тяжкі для Лесі часи він часто був поруч з нею, товариш їй у подорожах. Поступово дружба міцніла, перетворювалася в неодмінну потребу. Крім щедрої музичної обдарованості, подобався їй Квітка своєю лагідністю, скромністю і здатністю тонко розуміти й відчувати прекрасне. Фізичною силою похвалитися він не міг і май-

же завжди стояв осторонь веселої галасливої молоді, що теж викликало співчуття у Лесі.

В середині серпня Леся сповіщала Кобилянську про свій намір щодо зимування:

«Хтось заміряє виїхати на зиму на Кавказ, але ще з мамою о тім не говорив і боїться певної позиції, бо мама наслухалась від людей про кавказькі пропасниці і не хоче брати на увагу, що далеко не всі місцевості кавказькі малярійні. Але таки, певне, хтось туди поїде, бо так сам собі зважив і гроші на те матиме: трохи дає татко, а трохи хтось собі заслужив і ще заслужить писанням».

Не встигла Леся Українка влаштуватися на новому місці та відпочити після довгої дороги, як її вразило несподіване горе. 3 жовтня 1903 року помер брат Михайло — нерозлучний товариш дитинства, кращий друг і порадник. Михась був втіхою і гордістю всієї родини Косачів. Здібний математик, талановитий вчений, він виявив неабияку обдарованість і в письменстві. Він успішно розпочав наукову діяльність, а чудові лекторські дані, вміння впливати на молодь гарантували блискучу кар'єру професора.

Сліпа доля аж надто жорстоко повелася з Лесею Українкою.

За вісім років її спіткали три надзвичайних втрати:

Драгоманов, Мержинський, Михась. І кожен з них був часткою її душі, її ідеалу.

Втрата коханого брата надовго травмувала поетесу. Два-три місяці вона була зовсім нездатною братися до будь-якої роботи. При всій своїй твердості духу довго не могла позбутися почуття пригніченості, якогось отупіння. Ще й наступного року, відвідавши братову могилу на Байковім цвинтарі в Києві, вона не могла примиритися з тим, що її брат справді там лежить. І все здавалося, що вона не повинна ні писати, ні говорити про нього інакше, як про живого. Важким був цей перший рік на Кавказі: не сприяв здоров'ю та й сили чимало забрав. Важким він був і для творчості. І все-таки не похитнув віри в себе, не погасив полум'я боротьби в її серці. Розуміючи своє безпорадне становище, вона не впадала в розпач, не втрачала надії на кращі часи. Її бентежила й дратувала думка, що інші можуть втратити віру в неї, вважаючи її за безнадійного інваліда. З цього приводу вона писала: «Нехай там говорять, що хочуть, а я постараюсь доказати, що я таки не до кінця інвалід, і докажу се — без слів!.. Коли вже хто живе, то треба жити, а не скніти».

ЛЕСЯ ПЕРЕЛИЦЬОВУЄ МИНУВШИНУ

Після виходу в світ третьої збірки Леся Українка за наступні дванадцять років свого життя пише віршів зовсім небагато. Вона переключається на драматургію — цебто на великі твори, де все побудовано, як у п'єсах: сцени, картини, дійові особи тощо. Писала ж письменниця драматичні твори не прозою, як звичайно буває, а віршем. Більшість із цих творів правильніше було б називати драматичними поемами, а не драмами.

З 1901 року з-під Лесино пера одна за одною виходять такі драми, як «Одержима», «Вавілонський полон», «Кассандра», «На руїнах», «Три хвилини», «Осіння казка», «В катакомбах», «В дому роботи, в країні неволі», «Айша та Мохаммед», «Руфін і Присцилла», «На полі крові», «У пущі» «Йоганна жінка Хусова», «Лісова пісня», «Адвокат Мартіан», «Камінний господар», «Оргія» та драма в прозі «Бояриня».

Мимоволі впадають у вічі незвичайні назви цих творів та імена дійових осіб. Формально всі вони написані з життя чужих та далеких народів і або ж відбивають стародавню історію, або переспівують легенди, казки.

Та, знайомлячись із драматичними поемами глибше, починаєш розуміти, що за цими прадавніми подіями,

за легендами й казковими іменами є щось таке, що нагадує зовсім недавнє минуле, і що в них відчувається дух Лесиної сучасності. Вони хвилюють читача, збуджують його почуття, змушують серце битися хутчіш.

У чому ж річ? Звідкіля така живучість цієї «старовини»?

За стародавньою історією, за незвичайними назвами, за легендами й міфами крилися злободенні проблеми, які турбували не тільки Лесю Українку, а й усе громадянство дев'ятисотих років. Такі питання, як прагнення людини до щастя, як визвольні рухи народів, боротьба трудящих проти гноблення і визиску, були актуальні протягом багатьох століть. Розвивалося суспільство, мінялась історія, а ці пекучі проблеми не сходили з порядку денного, не вмирили. За життя Лесі Українки вони були такі ж важливі, як і дві тисячі років тому, за часів Спартакового повстання в Римі.

Хоч би як називалися твори: «У катакомбах», «Кассандра», «Руфін і Присцила», «Осіння казка» чи «Вавилонський полон», хоч би про що там мовилося — про римського раба-неофіта, про поневолення Іудеї чи про польського хлопця Лукаша і міфічну Мавку — всюди точиться споконвічна боротьба правди з кривдою, світла з темрявою, боротьба добра і зла.

Отож Леся Українка вмiла відновлювати тисячолітню давнину так, що вона сприймалася як безпосередній відгук на сучасні їй події.

З давніх-давен існує казка про царівну (принцесу), що живе в кришталевій світлиці на високій скляній горі. І багата вона, і гарна, як сонце. Ідуть з усіх кінців світу по суші й морю, ідуть царевичі, багатирі й лицарі, щоб здобути принцесу. Але важко добратись до кришталевої світлиці, бо гора висока й слизька. Зриваються з неї сміливці, розбиваються й гинуть. Аж ось мчить кінь як вітер, а на ньому вершник краси невимовної. Ще годину тому верхівець був простак-невдаха. Але дізнався він про чарівний свист, на який з'являвся чудокінь. Викликав невдаха посвистом коня, вліз йому в праве вухо, а з лівого виліз красенем незвичайним. Примчав він до кришталевої гори і здобув принцесу.

Леся Українка використала цей народний твір по-своєму. Вона написала незакінчену драму про революцію 1905 року і назвала її «Осіння казка».

Принцеса на скляній горі — це Україна, за яку йде вперте змагання. Стереже її сам король із військом. Сміливці безуспішно намагаються досягти верхівки гори. Принцеса бачить, як вони гинуть, у розпуці закриває очі й шепоче:

Сто п'ятий рятівник упав додолу...
Ох, як то страшно лізти на сю гору
Стрімку, слизьку, сліпучо-осаянну
І падати додолу... Скільки гине
Одважних через мене... Що я їм?

А в цей час з допомогою Службки, що наглядає за королівським бидлом (худобою), рятується із в'язниці Лицар. Той самий, що тільки його одного й кохає принцеса. Потворна Службка теж хоче з ним одружитися і тримає його в хліві. Нарешті Лицар вирвався із схованки, почув голос принцеси й кинувся до неї, але обірвався і скотився вниз. Він хоч і скалічивсь дещо, але лишився живий. Побачивши такий героїчний порив, принцеса кинулася до нього і теж ледве не загинула. Вона закликає лицаря негайно вибиратися звідси, бо зараз прибуде король із військом. Він забере її знову в полон, а його скарає. Та Лицар втратив віру в перемогу. Він малодушно відповідає:

...Та вір мені, тепер
Я втомлений навіки. Той порив
Порвав мені востаннє ржаву душу.

Лицар так і лишився під горою, складаючи надію на милість переможця. А принцеса (Україна) пішла з будівничими (робітниками), що почали вже переможний штурм королівської твердині.

Родовита, освічена, нечисленна українська верхівка, що представлена тут в особі Лицаря, відмовилась від своєї Принцеси-України, але їй подав руку інший захисник — повний сили і віри в майбутнє — молодий Будівничий, представник робітничого класу. Принцеса взяла його руку з покликом:

— Ходім! Пора! Її марне час прогаяв.
Дивись, товариші пішли вперед.

Тепер Принцеса сповнена надії. Вона певна, що штурм крижаної королівської твердині «скінчиться справжньою весною».

НЕОФІТ ЗАЛИШАЄ КАТАКОМБИ

Наїяскравішим відгуком на події 1905 року, крім творів «Три хвилини», «Осінь казка», «В дому роботи», була драматична поема «В катакомбах».

Ця річ не писалася «з маху», як зауважила сама авторка. Студіювання науково-історичних джерел на цю тему робилося значно раніше й з інших міркувань, та несподівано, хоч і логічно, завершилося поемою. Студіювання підтвердило те, до чого Леся додумалася сама ще раніше.

В Лесі давно вже засіла думка, що теперішня реакційна форма християнства є логічним і фатальним наслідком його найпервіснішої форми. Цебто реакційність християнства — то результат самої його суті, а не його викривлення. «Я не приймаю, — писала вона Кримському, — теорії Толстого і багатьох інших, ніби теперішнє

християнство є аберациєю, хворобою сеї релігії. Ні! В найдавніших пам'ятках, в діяннях апостольських», в листах апостола Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духу, сього вузькосередого квієтизму¹ політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві...»

Докопавшись до першоджерел, вона й там побачила, що в притчах і в Євангеліях недарма так часто вживається слово «раб». Протиставлення «пан і раб» розуміється як єдино можлива форма стосунків між людиною і божеством.

Аналіз проповідей папи римського Павла показав письменниці, що «к о м у н і з м первісного християнства се фікція, його ніколи не було, або се було комунізмом жебрака, що все одно не мав ніякого майна, або ще «комунізмом» добродійного багача, що кидав крихти від свого стола комуні псів, що сидять під столом пана свого. От і все».

Вивчаючи першоджерела, вона зрозуміла, що «демократизм» християнства теж низької проби. Він уявлявся лише як утопія: деспот і народ, і нікого меж ними. Стадо і пастир. Однак такий демократизм ніколи не викидає деспота зі своєї проповіді. Правда, деспот там частіше називається «Учителем» або «Пророком», але Месію там названо ц а р е м іудейським: бач, ім'я «про-

¹ Спокою, споглядального ставлення до життя.

рок» пропагандистам рівності і братства здалося низьким, недостатнім.

Типовий християнин тих часів мав мріяти про те, щоб усі стали слугами Христа. А хіба це не все одно, що р а б а м и? Отож, проти цього, казала поетеса, «повстає мій раб прометеїст». Цей раб слушно міркує: поки будуть володарі й раби (на землі чи на небі — все одно), доти будуть і посередники між ними, дозорці, економі, пропагандисти чи проповідники — вони й будуть визискувати людей в ім'я бога чи ідеї.

Чому саме за таку поему взялася Леся в цей бурхливий час? Можливо, наштовхнула петербурзька драма 9 Січня? Адже вона знала про ганебну діяльність попа Гапона серед петербурзького робітничого населення, знала і про його зрадницьку роль у тій кривавій неділі. Закликаючи народ іти з проханням до царя, цей «підпасок божий» повів величезну довірливу «отару» під кулі жандармів.

Та як би там не було, а давно виплекана думка розгорнулася у цій драмі-перлині з неймовірною силою переконання. Такого пристрасного і логічного заперечення релігійного догмату в українській літературі ще не було.

У творі нема ні хитрих та несподіваних перипетій, ні екстравагантних сцен.

У глибоких катакомбах Стародавнього Рима зібралися на молитву християни. Прийшов сюди і новохрещений раб (неофіт), сподіваючись знайти шлях до люд-

ської правди. Єпископ запевняє неофіта, що тільки в лоні віруючої громади він матиме все, до чого прагне: рівність, братерство, любов. Та коли неофіт почув, що в царстві небесному всі люди — божі раби, то це його страшенно збентежило:

Господній раб? Хіба ж і там раби?
А ти ж казав: нема раба, ні пана
у царстві божому!

Охоплений недовір'ям до єпископа і страхом перед божим рабством, неофіт гаряче протестує проти цієї добровільної неволі, вимагає справжньої рівності, без панів і рабів:

Я не за тим прийшов до вас у церкву,
щоб ярем та хрестів нових шукати.
Ні, я прийшов сюди шукати волі,
бо сказано ж: ні пана, ні раба.

Гострий і напружений діалог кінчається перемогою раба-неофіта. Переконавшись, що і в християнській громаді теж нема рівності і не знайти порятунку, він зрікається всіх небесних і земних богів. Непогомований дух жене його далі шукати правди. Віднині він пробиватиме дорогу в табір рабів-повстанців, що збираються десь за Тібром. Єпископа опановує лютя від цих слів. Він втрачає свою показну велебність, розлютований, жене з громади «нечестивця». Та неофіт і сам покидає катакомби:

Я піду за волю проти рабства,
я виступлю за правду проти вас!..

Звичайно, що не всі читачі розуміли тоді алегоричність таких творів. Навіть деякі літератори не второпали зумисного використання поетесою стародавньої історії. Пробували й звинувачувати Лесю Українку: для чого вона, мовляв, пише про мертву, нікому не потрібну давнину.

Дивувалася письменниця з такої короткозорості. Вона казала: «Ах, сміхота була мені читати рецензії на мою «Кассандру»! Люди очевидячки прийняли її за побутову п'єсу з троянського життя!»

Та більшість читачів розуміла драматичні поеми Лесі Українки саме так, як хотіла цього поетеса.

У використанні стародавньої історії та казки була велика зручність. Це допомагало відводити очі царської цензури та обходити жандармів. Змальовується, наприклад, злочинство вельмож, царів чи боротьба проти держави, а звинуватити автора в неблагонадійності немає підстав.

Так хитрий засіб, до якого не раз вдавалися прогресивні письменники різних часів, допомагав Лесі Українці розповідати про сучасне її життя та про найболючіші думи людські.

Револуційні події 1905 року застали Лесю Українку в столиці Грузії Тбілісі.

Після кривавої події 22 (9) січня, коли цар Микола II розстріляв у Петербурзі робітників, які йшли до нього з проханням поліпшити умови життя, вибухнули численні страйки та демонстрації по всій Російській імперії.

31 січня розпочалися вони й у Тбілісі. А ще через п'ять днів прокотилася хвиля масових протиурядових демонстрацій.

Леся Українка бачила все на власні очі й раділа з того. Адже це був початок тої великої боротьби, якій поетеса присвятила своє життя і якою пройнято всю її творчість. Це була провесна не окремої людини, а всього багатомільйонного суспільства.

Письменниця раділа цій провесні, стежила за нею і з обуренням говорила про звірства оборонців старого, хижацького ладу. Про криваву розправу жандармів 5 лютого вона писала матері:

«В Тифлісі був теж один такий «весняний» день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора».

На літо Леся Українка переїхала з Тбілісі в свій улюблений хутір Зелений Гай (Гадяч). Тут теж гуля-

ли вітри повстань. Селяни Полтавщини подекуди ще навесні прогнали панів і поділили між собою землю...

Надходила осінь. У родині Косачів заклопотаність — виряджали найменшу доньку Дору на рільничі курси до Петербурга. Оскільки мати була завантажена громадськими справами, друкуванням книжок та журналів, то найбільше побутових турбот лягає на Лесю. Минув якийсь час — і раптом новий клопіт. Дора тяжко занедужала. Довелося Лесі їхати до Петербурга рятувати сестру. Три тижні прожила поетеса в північній столиці. А тут революційні події вибухнули з новою силою. Леся відвідує бурхливі мітинги, бачить величезні демонстрації на Невському й барикади в робітничих кварталах. Вона чує розповіді очевидців і учасників барикадних боїв на Красній Пресні в Москві.

Все це породило нові вірші:

Ось вони йдуть. Корогва у них має,
наче вогонь. Наче дим, наступає
сива юрба. Сунуть лави тісні,
чутно — співають «про волю пісні»...

В листопаді Леся повернулася з Петербурга до Гадяча.

Стояла осіння пора. Навколо вибухали селянські повстання. Леся часто виходила на кручу понад Пселом і бачила, як на півдні та півночі, заході й сході здіймалися заграви пожеж. То селяни палили поміщицькі

маєтки у відповідь на смертні вироки, на криваву розправу.

Дивилася вона на пойняті багрянцем обрії, вдихала задимлене від пожеж повітря і пристрасно шепотіла слова надії:

Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила,
Стільки безрадісних днів, стільки безсонних ночей...
А тепер я в тебе остатню надію вложила.
О, не згасни, ти, світло безсонних очей!..

Царський уряд і перелякана буржуазія потопили революцію 1905 року в народній крові.

Леся тяжко переживала цю поразку, адже було стільки надій!..

Чимало письменників з поразкою революції втратили віру в народ, втратили надію на краще майбутнє, опустили руки. А деякі просто скотилися на ворожі позиції чи в болото бездіяльності.

Не така була Леся. Вона виявила надзвичайну силу духу і світлий розум. Хай, казала вона собі, на сей раз поразка, але наступного разу буде перемога. Важливо, що ця революція показала дорогу народові.

Отож поетеса ще наполегливіше береться до літературної й громадсько-політичної роботи.

Після подій 1905 року царський уряд дозволив, щоправда, з великими обмеженнями, друкувати газети й журнали українською мовою. Було також засноване культурно-освітнє товариство «Просвіта».

Леся Українка зголосилася організувати в Києві

першу українську бібліотеку з читальнями на периферії. З тією метою вона звернулася із закликом до діячів культури взяти участь у комплектуванні бібліотеки. Нерідко, щоб роздобути потрібні книжки, поетеса сама відвідувала видавництва і приватних осіб.

В цей же період вона гаряче взялася за створення спілки українських письменників, маючи на меті об'єднати розпорошені літературні сили. Написала вона й програму спілки. На жаль, цей задум, як і багато інших, не здійснився — царська реакція розвіяла його.

Леся так захопилася громадською роботою, що, незважаючи на погане здоров'я та домагання лікарів, нікуди з Києва аж дві зими підряд не виїздила (1905—1906 рр).

Скоро поліція запідозрила письменницю в протидержавній діяльності. В січні 1907 року Лесю було заарештовано. Однак завести судову справу не вдалося. Леся, передбачаючи обшук, добре приховала папери, які свідчили б проти неї.

Лесю випустили з в'язниці, але взяли «під негласний нагляд» з заборонаю без спеціального дозволу виїздити з Києва. Отож тепер без згоди жандармського управління вона не могла відвідати навіть своїх батьків.

1907 року царський уряд ліквідував усі здобутки куцої волі, закрити «Просвіту», українську бібліотеку, заборонив книжково-видавничу справу...

Навесні того ж року Леся виїхала до Ялти на лікування.

ШЛЮБ. «КАПІТУЛЯЦІЯ»
СТАРШОЇ СЕСТРИ

Мабуть, у Криму остаточно й домовилися про одруження Леся з Квіткою, власне, про формально-обрядові процедури, бо фактично це питання було вирішене, очевидно, значно раніше. Леся не бажала проходити церковний ритуал вінчання, у свій час вона активно підтримувала свою сестру Лілю, коли та, одружуючись з лікарем Кривинюком, відмовилась іти під вінець. Живуть вони громадянським шлюбом, мають дитину, і все в них добре.

В Лесі з Квіткою складніша ситуація. Його рідня — то не Косачі; консервативні й віруючі, вони ні за що в світі не погоджувалися на шлюб без церкви. Друга, ще гірша перешкода — служба. Відмовитись од вінчання — отже ризикувати службою, втратити можливість заробляти собі на хліб. Вони обоє добре пам'ятали, що судівський чиновник чи взагалі правовик числиться на особливому рахунку.

Нічого не вдієш — треба ставати під вінець. Краще поступитись меншим, аніж позбутися великого. Влітку вони повернулись до Києва і без найменшого розголосу повінчалися. Того ж дня, 25 липня, Леся повідомляла матір:

«Люба мамочко! Справа скінчена — ми звінчались

сьогодні, в 1-й годині дня. Знайшли такого попа, що сам порадив коротший спосіб оглашеній. Хоч с'як, хоч так дивитись на сей обряд, то все можна сказати: «grace á Dieu c'est fini»¹, коли вже взагалі він мусив відбутися. Ми не запрошували нікого, крім конечних свідків... Я не кликала нікого з церкви до нас, бо думала, що Кльоні краще скоріше перейти від урочистого до звичайного... Він... втомлений попередньою турботою та й самою відправою (ми в далекій церкві вінчались)... Більше не пишу, бо теж втомлена і мушу чимось таким зайнятись (хоч коректурою), щоб вернути собі вагу душевну».

Пережив Климент Квітка свою дружину на сорок років. За радянських часів він став видатним ученим-музикознавцем в Українській Академії наук. З 40-х років і до кінця своїх днів (1953 р.) жив у Москві і був професором Московської державної консерваторії ім. П. І. Чайковського.

Через місяць після одруження, у вересні 1907 року, Леся разом із чоловіком поїхала в Крим та там і жила до кінця 1908 року. У Криму Квітка влаштувався й на службу. Згодом його перевели в Грузію, у місто Телаві.

Отак розпочався кавказький, останній період життя Лесі Українки.

Для її здоров'я Телаві не було сприятливим. Але що вдієш? Служба є служба. Їхати на зиму в Єгипет,

¹ Слава богу, це вже кінець (франц.).

як радили лікарі, Леся не мала змоги — то дорого коштувало. Отже, доводилось втішати себе, що у Телаві буде непогано. Місто розташоване майже вдвічі вище над рівнем моря, ніж Тбілісі. Крім того, його з усіх боків обступають високі гори. Зима тут, за всіма ознаками, м'яка, погода не вітряна, а літо тепле й не малярійне.

Поселився Квітка з дружиною у двоповерховому будинку по теперішній вулиці Камо, № 10, де нині міститься дитяча лікарня.

Хоч зимою Телаві не мав привабливого вигляду, однак навколишня кавказька природа зачарувала поетесу. В листах до друзів вона писала, що будні тут важкі, але поезію шукати не треба — вона завжди навкруги тебе. Із хати видно весь Дагестан, величний, білоголовий Богоський кряж, він далеко, кілометрів за сорок, але в ясні дні і в місячні ночі присувається так близько, що навіть страшно стає. Він тоді, наче марево новоствореного світу, здається легшим від хмар і прозорішим від криги.

І люди тут (грузини-кахетинці) привітні й ввічливі, каже вона. Жаль тільки, що не часто доводиться з ними по-справжньому поговорити, бо вони знають здебільшого тільки свою мову.

Бачила Леся і другий бік цього оточення. Кругом усе занедбано. Всюди сліди лихоліття, злиднів, низький рівень культури, відсталість.

Настирлива недуга почала ще більше активізуватися з переїздом на Кавказ.

За останні роки вдалося погасити туберкульоз у легенях. Принаймні Леся сама запевняла, що в неї в грудях уже не болить і кашель не мучить, як то було раніше.

Але хвороба перекинулася — це вже вкотре! — на інші органи. Тепер стався напад на нирки. Відбувалося щось неймовірне, фатальне — виженуть туберкульоз з одного місця, а він переселяється в інше: з ноги на руку, потім на ногу, відтак у легені й нарешті в нирки...

Нирки були його останньою, неприступною для лікарів фортецею.

ДО ЄГИПТУ

Минуло літо, і осінь настала, а здоров'я не кращало. Лікарі казали, що єдиний рятунок — сухий, теплий клімат, і наполегливо радили Єгипет. Отже, їхати в Єгипет чи лишатися тут — вибору уже не було. Тільки їхати.

Хоч Лесі й не звикати до мандрів, але цього разу вони були особливі: хворі нирки не даватимуть у дорозі спокою, до того ж — далекий невідомий край. Треба було добиратися залізницею, потім морем, а там знову залізницею.

18 листопада Леся і Квітка виїхали з Телаві до Тбілісі, щоб одержати подорожні закордонні документи. Через кілька днів у турецькому портовому місті Трапезунді сіли на пароплав далекого плавання і вийшли в море. Незважаючи на тяжку хворобу, Леся стоїчно зносила розбурхане море, навіть допомагала іншим жінкам, які піддавались морській хворобі.

За тиждень були вже в єгипетському порту — стародавній Александрії. Звідси поїхали залізницею через столицю Каїр до місця лікування — Гелуана.

Поїзд мчав пустельною піщаною рівниною. На якийсь час Леся забула про втому, про пекучий біль. Вона припала до відчиненого вікна, милуючись екзотичними краєвидами. На блакитно-крицевому небі здіймалося сонце, спочатку жовте, згодом сліпучо-яскраве. Воно рухалось по небосхилу, віддзеркалюючись у жовто-білому піску.

Через цю вічно залиту сонцем пустелю, що не знає ні дощу, ні туману, ні снігу, пустелю, яка ніколи не чула могутнього гуркоту грому й не бачила блискавки, де вічно сухе, консервуюче повітря і безплідна земля, котить свої мутні хвилі «всемогутній батько Ніл». Це він приносить родючий мул, це він зрошує пустелю і напуває життєдайною вологою буйні пшениці.

Дивилася Леся на країну, породжену Нілом, з усіма її виблискуючими банями споруд, струнками мінаретами, галасливими, переповненими різноплемянним людом містами і безмірно захоплювалась. Довкола висо-

чіли, наче вісники іншого, мертвого світу, руїни храмів, гробниць, рештки колон і палаців, здіймались до неба десятки пірамід, цих дивовижних царських склепів, що на спорудженні лише одного з них працювало сто тисяч рабів протягом довгих двадцяти років. І все на цьому найграндіознішому в світі кладовищі було вимережане ієрогліфами — таємничими, загадковими знаками, малюнками, геометричними фігурами, символічними зображеннями людей, звірів, легендарних істот, рослин, плодів, різних знарядь, посуду, одягу, зброї... Вони були скрізь: на дереві, камені, на незчисленних папірусах, мурах храмів і гробниць, на саркофагах, статуях богів, шкатулках і посуді, навіть письмовим приладді.

Чула Леся від одного вченого, що якби хто захотів скопіювати написи тільки на одному храмі Едфу, то не спромігся б зробити це і за два десятки літ, працюючи з ранку й до вечора.

Що ж до Гелуана, то він розташований на двадцять кілометрів південніше від Каїра. В той час це було невеличке містечко серед пісків поблизу підніжжя невисокого пасма вапнякових гір Маккатам.

Як свідчить знайомий Лесі Українки Микола Охріменко, основне населення містечка — місцеві араби — займалося частково рільництвом, частково дрібними ремеслами і продажем своєї продукції. Населення жило переважно в жахливій убогості й антисанітарних умовах. Чимало гелуанців хворіло на трахому, особливо діти.

Тільки невеличка частина мешканців мала гарні будинки мішаного арабсько-європейського стилю. В кожному такому домі кілька вікон було обов'язково загороджено візерунчастими дерев'яними ґратами або жалюзі. Ці вікна виходили з кімнат, де жили жінки гарему.

В одному з будинків заможного бея знаходився пансіон «Континенталь», в якому незабаром і поселилася Леся. Орендував і утримував його лікар Рабинович, з Росії. Єгипет цікавив Лесю Українку не тільки як місце лікування. Він вабив її своєю стародавньою культурою та історією. Поетесі давно хотілося побачити віковічні пам'ятники, під якими поховано велич і славу минулого Єгипту, радість і горе численних народів світу.

Скільки доводилось Лесі писати в своїх творах про життя й боротьбу на берегах Нілу! Не раз вона сідала з пером у руках за стіл, заплющувала очі й уявляла ці своєрідні неповторні краєвиди, ці безмежні простори, по яких мчать бойові колісниці з відважними воїнами. Свистять у повітрі смертоносні стріли. А понад каламутним Нілом курним шляхом плентаються знесилені, голодні юрби. То женуть, як худобу, полонених — рабів «у дім роботи, в країну неволі»¹.

І ось тепер поетеса в Єгипті. Перед її очима справжній Ніл, справжні піраміди й сфінкси.

¹ «В дому роботи, в країні неволі» — під таким заголовком Леся Українка 1906 року написала твір про тяжку працю рабів у Єгипті.

ПІРАМІДИ, СФІНКСИ, ФАРАОНИ І НАПОЛЕОН

Непоборне бажання якнайскоріше познайомитися з Єгиптом здійснювалося нелегко і не зразу. Недуга нирок не давала багато ходити, а тим паче робити далекі екскурсії. Вдаватись по чиюсь сторонню допомогу вона не наважувалась, бо взагалі дуже не любила бути комусь тягарем. Правда, ще коли був з нею Квітка, вони відвідали знаменитий Каїрський музей, їздили в місцевість Гізе, де стоїть група пірамід, серед яких і відомі на весь світ піраміди Хеопса, Хефрена, Менкуара.

Булакський музей у Каїрі — виняткове явище. В світі було тоді тільки два музеї, що ніби переносили відвідувача в античний світ — за дві, три, чотири, навіть за п'ять тисяч років, і показували життя таким, яким воно тоді було. Це музей в Неаполі та Булакський музей у Каїрі.

В першому представлено вириті з-під землі цілі міста, живими поховані під вулканічною лавою: Помпея, Геркуланум, Стабія — міста, законсервовані з нетлінним античним життям.

В Каїрі ж винесено з віковічних домовин царів, їхніх дружин, дітей, жерців — теж у законсервованому стані — в муміях, з покривалами й коштовними оздобами,

з папірусами, одягом, намистом, опахалами, квітами. Більше того, було висіяно зерна пшениці, що пролежали в склепах чотири тисячі літ, і вони зійшли, визріли. Отож, із пшениці, заготовленої для фараона Рамзеса чи Тутмоса, можна випікати полтавські бублики.

Вдруге відвідала цей музей Леся 18 квітня разом з мешканцями «Континенталю».

Цього разу вона виїхала на дві години раніше, розповідає Микола Охріменко, з тим, щоб, оглянувши нижній поверх музею, відпочити, а вже потім разом з іншими пройти другий поверх. Так і сталось. Коли приїхали всі останні, то Лариса Петрівна вже чекала біля входу, сидячи під колосальною статуєю якогось фараона. Цей фараон теж сидів, але верхня частина його постаті досягала стелі другого поверху. Розповідали, що при установці цього гіганта довелось розібрати зовнішню стіну й одну стелю.

Доки співмешканці проходили з гідом перший поверх, Леся відпочивала. Потім з усіма оглядала другий поверх. Тут вона розшукувала різні варіанти виліпленого з глини чи вирізьбленого з каменю священного жука-скарабея. Річ у тому, що до «Континенталю» часто приходили різні продавці, фокусники, ворожбити. Один старий араб наполегливо пропонував купити в нього «справжню старовину», зокрема розмаїті види жука-скарабея. Та всі запевняли, що то була імітація під старовину. А Лесі хотілося самій дізнатися, що то за «справжня старовина».

Подорож до пірамід відбувалася навмисне під вечір, з тим, щоб подивитися на тисячолітні пам'ятники в місячну ніч, коли вони здаються особливо величними і загадковими. До того ж у такий час менше помітно пошкодження, якого зазнали ці витвори від довгого часу і безжалісної людини. Ще здалеку, на підході до групи пірамід, хтось згадав, що понад сто років тому на цьому місці проходив Наполеон зі своєю армією. Показуючи рукою на піраміди, він сказав своїм воякам:

— Солдати, на вас дивляться сорок століть із висоти оцих пірамід! Цього досить, щоб бути хоробрим!

Мандрівники поминули піщаний горб, спустилися в неглибоку улоговину і звідси дивилися на громаддя трьох пірамід, що вимальовувалися на тлі неба монументальними силуетами. З цієї тисячолітньої тиші раптом прорвалося моторошне завивання шакалів. Леся разом з іншими обійшли поволі Хеопсову піраміду, яка не переставала дивувати своєю колосальністю.

Цю найбільшу кам'яну споруду Стародавнього світу поставив собі фараон Хеопс майже за три тисячі років до нашої ери. До Ейфелевої башти, збудованої 1889 року в Парижі, це була найвища споруда світу — 146,5 метра. Складено її з точно вирізаних та щільно припасованих вапнякових блоків вагою близько 2,5 тонн кожний. На цю споруду пішло два мільйони триста тисяч таких блоків. Страшна це річ для тодішньої техніки, власне, через її відсутність.

Поряд стоїть піраміда Хефрена, нижча від Хеопсової всього на три метри.

Дивне почуття опанувало всіх, коли проходили поміж цими двома рукотворними скелями. Хоч відстань між ними була досить велика, одначе здавалося, немов щось зависло над головою і тисне, давить до землі. Ішли мовчки, намагаючись ступати безшумно. На обличчях — чи то затамований страх, чи просто пригнічення.

Коли трохи відійшли, Леся, немов сама до себе, сказала, що стан деякого збентеження і розгубленості цілком зрозумілий — перед собою бачиш усю марність величезної праці, вкладеної, з примхи деспота, в нікому не потрібну геометричну фігуру, бачиш трагедію стародавнього народу. Помовчавши, додала:

— Та хіба тільки стародавнього! В цих пірамідах, як у дзеркалі, відбилась трагедія всіх народів і всіх епох, аж до сього часу. Скільки сьогодні на земній кулі стоїть «фараонівських пірамід», а скільки їх будується й зараз. Єгипетський труд ще не перевівся.

Після цього мандрівники попрямували до статуї Великого сфінкса, що височів поблизу пірамід. На них дивилася кам'яна напівлюдина, напівзвірина із рештками лев'ячої гриви, з дірками на місці носа і очей. Кажуть, що голова сфінкса правила свого часу за мішень наполеонівським солдатам.

Тисячі літ ця потвора непорушно куняє серед пус-

телі. Витесана з суцільної кам'яної брили, вона сягає 20 метрів заввишки, 57 метрів завдовжки і важить близько п'ятнадцяти тисяч тонн.

«Бачили ми великі піраміди і Великого сфінкса, — писала Леся, — се справді щось єдине на цілім світі! Ніякі картини, фотографії і т. п. не можуть дати справжнього поняття про душу цих камінних істот. Особливо сфінкс — він має велику тисячолітню душу, він має живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж перед очима сфінкса!.. Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував, і тепер тільки я зрозуміла до кінця його геніальний хист, як побувала в Каїрському музеї».

Близько знайомлячись з вивіреними часом явищами матеріальної культури Єгипту, Леся натрапила на факти, котрі наочно підтверджували її концепції, історичні оцінки, висловлені значно раніш. У її віршах і драматичних поемах імена видатних діячів сивої давнини часто-густо фігурували в новому освітленні. Для цього були підстави: в ті часи археологічні пошуки й відкриття набрали небувалого розмаху. Переоцінювалася стародавня історія, розсувались обрії світопізнання.

Цікавилася цією темою і поезія.

В гробниці ассирійського царя Асаргаддона — завойовника Сирії, Фінікії, Єгипту та багатьох інших стародавніх країн — було знайдено камінь з погордливим написом: «Я цар царів, я сонця син могутній...»

Цей напис так схвилював В. Брюсова, що він присвятив Асаргаддонові свого вірша:

Кто превзойдет меня? Кто будет равен мне?
Деянья всех людей — как тень в безумном сне,
Мечта о подвигах — как детская забава.
Я исчерпал до дна тебя, земная слава!
И вот стою один, величьем упоен,
Я, вождь земных царей и царь — Асаргаддон.

Леся Українка теж написала на цю тему твір «Напис в руїні», але зовсім з іншим спрямуванням. Тут Асаргаддон не вождь і не звитяжець, а кривавий завоювальник. Суворими словами змальовується хижацтво цього царя, його криваві вчинки, знущання над рабами, ганьблення народів. Коли він бенкетує, колісниця його мчить морем людської крові:

І їде полем через людські трупи,
І бенкетує по своїх гаремах,
І на війну жене своїх підданих,
І посилає на роботу люд,—
На ту «египетську» страшну роботу,
Що має славити царське імення.

Та минув час — і цар сконав. Безслідно зникла його ненависна слава, а гробниця, зведена руками рабів, стала пам'ятником тому, хто її збудував — народові:

Умер давно той цар з лицем тирана,
Зоставсь по ньому — круг і збитий напис.

Співці, не вгадуйте, ви, вчені, не шукайте,
Хто був той цар і як йому наймення:
З його могили утворила доля
Народу пам'ятник — хай згине цар!

«Хай згине цар!» — такий девіз цих пам'ятників. Усе на світі скороминуше і змінне. Тільки народ незламний і вічний, тільки він гідний, щоб його славити:

Тисячі тронів упало
і людських, і божих,
але титанова круча стоїть,
наче вічна твердиня...

Інтерес до єгипетської історії ще більше зріс, коли поетеса зустрілася з Дмитром Івановичем Яворницьким.

Видатний вчений, знавець української старовини, найкращий дослідник Запорозької Січі, Яворницький був насамперед дуже милою людиною. Закоханий в археологію та етнографію, увесь свій вік мандрував, шукаючи залишків давнини.

Виряджаючись до Єгипту, щоб на місці ознайомитися з тисячолітніми пам'ятниками прославленої культури, Яворницький уже знав, що недавно туди поїхала на лікування Леся Українка. Не маючи точної адреси, він об'їхав увесь Гелуан, а таки знайшов свою дорогу землячку, яка дуже зраділа цій зустрічі.

Лесю приємно вразила життєрадісність і енергія

Яворницького. Цей заповзятий дід, як вона казала, лазив на саму вершину і проникав усередину піраміди. Його пристрасні кваліфіковані розповіді допомогли побачити в зовні буденному незвичайне, поетичне, глибокозмістовне.

Отож Єгипет припав Лесі до вподоби. Минув місяць, а вона почувалася вже набагато краще: нирки трохи заспокоїлись, перестала боліти голова, температура рідко виходила з норми. А головне, тіло сповнювалось енергії. З'являвся потяг до праці. Поволі поетеса береться за перо. А щоб заробити якісь гроші на прожиття, зголосилася давати уроки. Кілька осіб почали навчатися в неї французької мови.

Все це підбадьорило Лесю, і вона вирішила, що Єгипет, як єдиний порятунок, треба відвідувати систематично, щозими.

— ЛЕСЯ, ЛЕСЯ, Я ТРУБА!

Були в письменниці хороші друзі не тільки серед приїжджих, а й між арабського населення.

Ще як поселилася вона в «Континенталі», то познайомилась із двома хлопчиками років чотирнадцяти — Саїдом і Мухаммедом. Це були, як кажуть, діти ву-

лиці — обшарпані, замурзані, напівголодні, але завжди життєрадісні, сповнені енергії та ентузіазму й, крім того, навдивовижу чесні, по-своєму благородні. Щодня хлопці вешталися біля пансіону, заходили в помешкання, виконували різні доручення, і ніхто ніколи не запідозрив їх у негідному вчинкові, хоч, здавалося б, на це легко могли штовхнути підлітків злидні та голод.

Особливою симпатією користувався в Лесі Саїд, або, як часто його звали, Саїдка. Він був некрасивий — капловухий, з широким носом, великими випнутими губами. Та все його ество сповнювали доброта, чуйність і щирість. Коли хлопчині платили за якусь послугу, він дуже несміливо і збентежено простягав руку, ніби чекаючи удару. Жив Саїдка переважно з того, що чистив перехожим взуття.

Як протилежність товаришеві, Мухаммед, хитруватий і сміливий, був справжній красень. Якось побачивши його роздягнутим під час купання в Нілі, Леся з захопленням сказала, що він нагадує бронзову статую античного бога. І все ж таки її симпатії були на боці непоказного Саїдки.

Обидва хлопці при зустрічі з мешканцями пансіону завжди віталися. Залежно від часу дня вони вигукували:

— Дінь добри ранку! Дінь добри вечора!

Леся охоче допомагала своїм маленьким друзям опанувати російську мову. Зі свого боку вони з особливою повагою й любов'ю ставилися до поетеси і теж знайо-

мили з найуживанішими словами своєї мови. Леся Українку вони називали просто по імені — Леся.

Обслуговуючий персонал «Континенталу» неохоче впускав хлопців у помешкання. Тим більше здивувалася Леся, коли одного разу вранці її розбудив жалібний голос Саїдки під дверима:

— Леся, Леся, я труба, зовсім труба! Рятуй!..

Після довгих пояснень за допомогою жестів і міміки Леся зрозуміла, що Саїдка програв товаришам весь свій реманент і тепер йому нічим чистити взуття. Одне слово, хлопець лишився без засобів виробництва. Леся дивилась на сторопілого Саїда й весело сміялася. Що більше вона сміялася, то більше бентежився Саїдка. Нарешті він спромігся пояснити, що просить грошей не назовсім, а тільки в позику. Він скоро заробить і поверне. А як обдурить, то хай, коли він купатиметься, його проковтне найбільший крокодил Нілу. Крім того, Саїдка запевнив, що більше ніколи не гратиме в оту прокляту гру, яка забрала в нього все багатство. За сніданком виявилось, що «арію» про трубу він проспівав і під дверима Лесиних друзів Охріменків. Отож Саїдка зібрав гроші й викупив програне начиння.

Нагадувати йому про борг не довелося. Через два тижні Саїдка, увесь сяючий, повернув його. На ці гроші вирішено було купити йому до арабського свята нову голубею (верхній одяг арабів).

Вдячний хлопчина запросив Ларису Петрівну і її

сусідів — гімназистів Дмитра та Миколу Охріменків з їхньою матір'ю — до себе в гості. Виявилось, що живе він із старшим братом. Брат мав досить культурний вигляд. Тому Леся з обуренням вичитала йому за те, що він не дивиться за Саїдкою.

РУДИЙ ХАМСІН

На захід від Гелуана, де кінчались піски та вапнякові горби, простяглася славнозвісна Нільська долина.

Іноді Лариса Петрівна приїздила сюди разом із деякими мешканцями «Континенталу» на прогулянку. Зупинялися в містечку Сан-Джіовані, а звідси йшли до гаю. Вибирали в холодку гарне, затишне місце, сідали й довго дивилися на могутні води Нілу, на невеличкі нивки бідних фелаків. Де-не-де в далечині бовваніли поодинокі постаті хліборобів. Верблюди та буйволи тягли плуги.

Одного разу, як поверталися Леся та її знайомі з пальмового гаю і вже в'їздили в Гелуан, хтось скрикнув:

— Подивіться на небо! Що це там палахкотить? Всі були надзвичайно вражені: небо поійнялося ди-

вовижними вогнями — пурпурними, криваво-червоними, а то червоно-фіолетовими, оранжевими, золотистими.

— Ой, це дуже цікаво! Я ще ніколи не бачила такого поєднання кольорів і не думала, що воно можливе,— промовила Леся.

Це тим більше дивувало її, бо сонце ще високо стояло в небі.

Подорожани забули про все і милувалися небесною ілюмінацією. Та ось до них, щось вигукуючи, наблизився негр Алі, що служив у «Континенталі».

— Хамсін, хамсін!.. — схвильовано волав Алі й жестама закликав скоріше йти до пансіону.

Леся вже знала з оповідань місцевого населення, що хамсін, або хамсун,— то вітер, що дме з пустель, підіймає високо в небо і несе з собою дрібненьку піщану пилюгу. Мікроскопічні кристалики піску, падаючи в сонячне проміння, заломлюють його, внаслідок чого виникають світлові ефекти.

Ледве встигла Леся добратися до найближчої веранди «Континенталу», як хамсін з усією силою налетів на Гелуан. Службовий персонал пансіону під командою лікарєвої дружини поспішно зачиняв усі вікна й двері, завішував їх мокрими простирадлами, скатертями, ковдрами. Так намагалися запобігти проникненню хамсіну в помешкання. Та хоч як старалися, а за вечерею у всіх на зубах рипів пісок. Пилюка проникла всюди. В одного з мешканців навіть зупинився кишеньковий годинник, що в цей час лежав на столі.

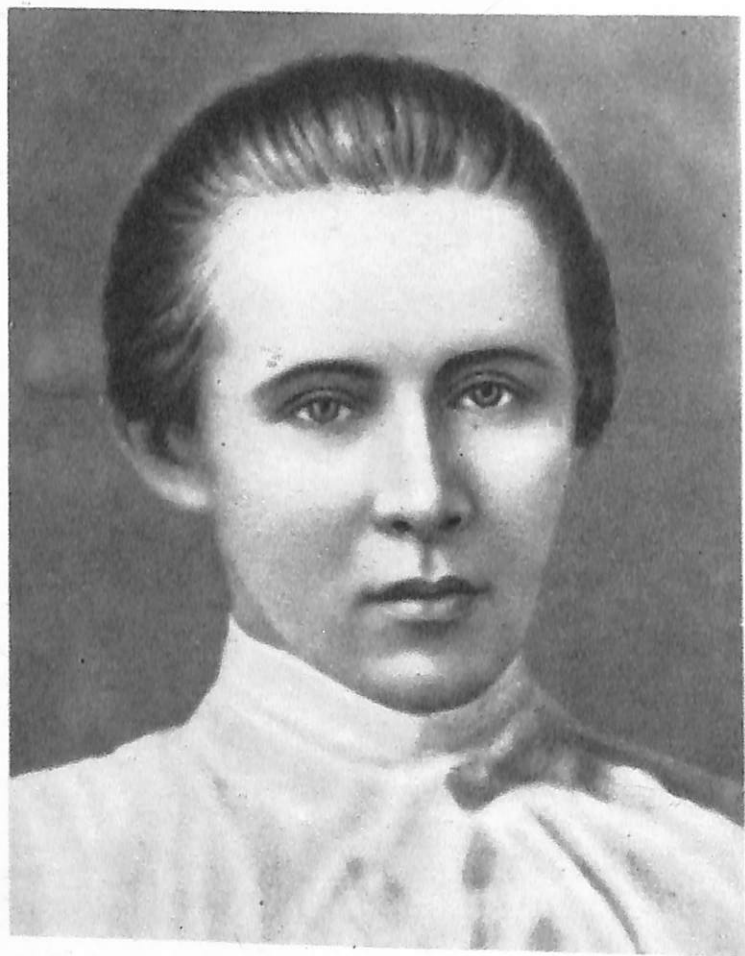
Леся Українка серед рідних.

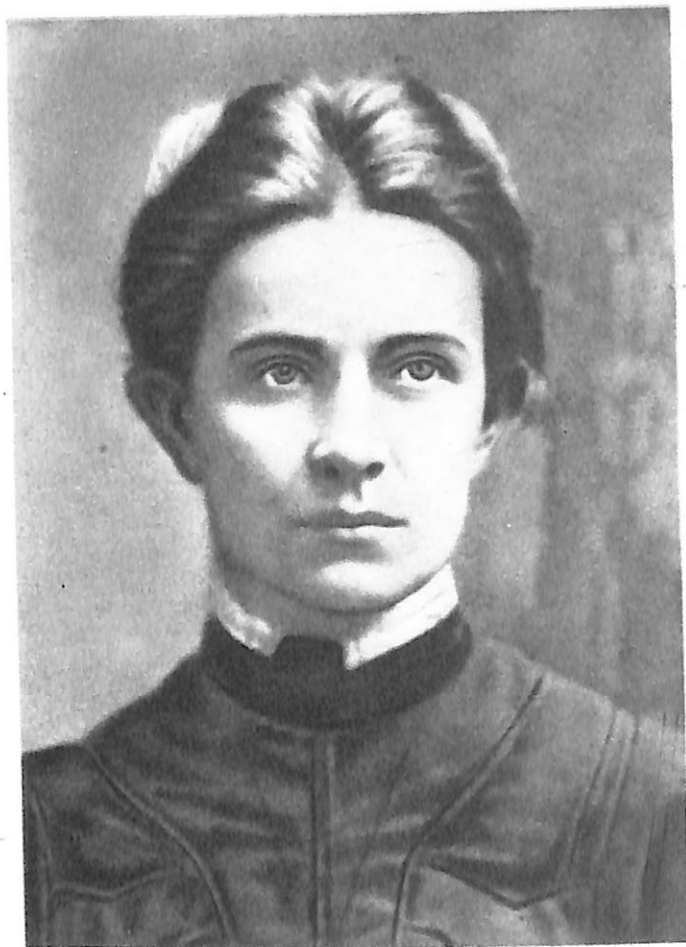
Леся Українка в Єлпті.

Збірка «На крилах пісень», видана у Львові.

Леся Українка. Маловідоме фото.

Лесина старша сестра Ольга.

Наймоладша Лесина сестра Дора.

Леся Українка. Останнє фото.

Могила Лесі Українки
на Байковому кладовищі в Києві.

Про хамсін у Єгипті існує багато переказів. Хамса по-арабськи — п'ять. Араби по-різному витлумачують зв'язок піщаного вітру з числом п'ять. Найпоширеніше таке пояснення. Хамсін дме безперестану п'ять діб або число днів, що ділиться на п'ять.

Загалом хамсін дме п'ятдесят днів на рік.

Катастрофічні ураганні хамсіни, що руйнують будівлі, нищать посіви тощо, бувають один раз на п'ятдесят років. Коли дме хамсін, температура повітря підвищується до п'ятдесяти градусів.

Крім вірогідних, реальних пояснень, існує чимало казкових. Деякі з них зображують хамсіна як злого бога Сета, котрий убив доброго бога, свого брата Озіріса.

Леся Українка написала цикл поезій під загальною назвою «Весна в Єгипті», і першим там стоїть вірш «Хамсін». В ньому образно змальовано грізний піщаний вихор, що гнався за поетесою, коли вона поверталася з пальмового гаю Сан-Джівані:

Рудий Хамсін в Єгипті розгулявся,
Жагою палений, мчить в повітрі,
Черкаючи пісок сухими крильми,
І дише густим подум'ям пекучим...
І звеселився спогадом Хамсін,
І вся пустиня мов знялася вгору
І в небо ринула. На жовтім небі
Померкло сонце — око Озіріса —
І стало так, мов цілий світ осліп.

Березневий хамсін таки добре налякав курортників. На початку квітня вони вже масами тікали з Єгипту.

Спорожнів і «Континенталь». Почала збиратися в дорогу й Леся Українка. Настала пора вертати на Кавказ, у непривітне Телаві.

Тепло й сердечно проводжали її друзі та знайомі. Завжди веселий Саїдка і той сумував.

13 травня 1910 року Леся сіла в Александрії на пароплав і через тиждень вже була в Одесі.

Хоч і нелегко та й не по путі було добиратися до Києва, але не витримала, щоб не побачити своє рідне місто, і таки заїхала на півтора-два тижні. Рідня і друзі дуже тепло й сердечно зустріли Лесю. Та вже не було між них однієї дорогої, коханої людини, котра, може, найбільше за всіх любила її — не було батька. Він помер минулого року.

ВОЛИНСЬКІ СПОГАДИ. ЮРБА ОБРАЗІВ

Цього разу Кавказ приніс мало радощів. Тут чекали нескінченні переїзди та переселення.

У вересні 1910 року Квітку перевели по службі в Кутаїсі. Рівно через рік — у містечко сільського типу Хоні. А ще через кілька місяців знову призначено в

Кутаїсі. Ці часті, надзвичайно трудні в гірських бездоріжних умовах переїзди та постійна метушня з улаштуванням житла погано вплинули на Лесине здоров'я. Вона стала важко слабувати, а досвідчених лікарів у цих закутках, звичайно, не було. Матеріальне становище погіршувалось. Адже переїзди та переустаткування потребували неабияких витрат. Українські журнали платили зовсім невеликі гонорари, бо самі ледве животіли, а заробляти уроками, як раніше, вона тепер уже не здужала.

Життя дедалі утруднювалося, здоров'я гіршало. Та вона не здавалася. І дивна річ: що жорстокішою ставала її доля, що нахабніше наступала хвороба, то більший опір і завзяття виявляла письменниця. Саме за ці два останні, власне, найтяжчі роки життя Леся Українка написала свої найкращі драматичні твори:

1911 рік, літо — драма-феєрія на три дії «Лісова пісня».

1911 рік, осінь — драматична поема «Адвокат Мартіан».

1912 рік, весна — драма на п'ять картин «Камінний господар»;

1913 рік, весна — драматична поема на дві дії «Оргія».

Кожен із цих творів — то сяючий діамант, то безсмертний вклад поетеси у скарбницю нашого і світового мистецтва.

Літо 1911 року минало в постійних турботах, пов'язаних із переїздами та лікуванням. Навесні повернулася Леся — це вже вдруге — з далекого Єгипту. Відвідала Київ, побачилася з деякими родичами і друзями та й знову поїхала в Кутаїсі до чоловіка.

Кутаїсі розкинувся по обидва боки річки Ріон і піднімається уступами вгору від самих берегів. З кожним уступом долина ширшає і нарешті закінчується високими горами.

Хоч Кутаїсі і вважався за губернський центр, однак був невеличкий — на двадцять—двадцять п'ять тисяч мешканців. До того ж мав він запущений, неупорядкований вигляд, з брудними дворами, полупаними будівлями, поганими дорогами.

Будиночок, у якому жила Леся, містився на узгір'ї, майже в центрі міста.

Сонячного дня виходила Леся на веранду або відгороджений закуток подвір'я, обсаджений квітами та густими кущами. Тут відбувалося, як вона сама казала, сонячне лікування.

З околиць Кутаїсі відкривались чудові краєвиди на далекі гори, поійняті густою синявою. Бувало, дивиться Леся на урвища, на фіалкову долину й могутні вікові дерева, що вкривають стрімкі схили, і дивне почуття полонить її душу. То здається Лесі, що вона малесенька піщинка, майже неіснуюча, занесена сюди подихом гірського вітру. То раптом вона виростає вище отих найдальших гір і відчуває себе титаном всесвіту,

а все, що її оточує, лишається десь далеко внизу, жалюгідне й несуттєве.

В ці хвилини найчастіше виринали в пам'яті Полісся, Волинь. В уяві поставали безмежні рівнини, свіжі привітні ліси, залиті сонцем галяви, переліски, встелені запашними травами й барвистими квітами.

Так колись і Шевченко дивився в киргизьких степах на пустельну рівнину, а думав про Україну, про сині наддніпрянські лани:

І на гору високою
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такї,—
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані...

Згадки про рідний край переносили Лесю в ті далекі часи, коли вона, ще малою, разом із матір'ю, братом та сестрою Ольгою відвідувала волинські села Жаборицю, Чекну, а потім Колодяжне, Скулин, урочище Нечимне. Чомусь найчастіше згадувалось триденне гостювання у дядька Лева у Нечимному і його фантастичні оповідання.

Щоліта дядько Лев вибирався з худобою в лісове урочище Нечимне, де було велике, бездонне, як казали тамтешні люди, озеро.

Береги озера позаростали непроглядними очеретами й осокою, але й на відкритих місцях до озера не підступиш, бо під дерновим смарагдово-зеленим покривом зачалася страшна трясовина. Навкруг озера ріс старезний, густий ліс, що тільки в одному місці відступав од нього. Отут, недалеко від озера, на галявинці, оточений з трьох боків лісом, стояла хата, в яку на літо переселявся дядько Лев зі своїми небожами — Ярмилом, Самсоном і Нестором...

«У дядька Лева в Нечимному, — розповідала Ольга Косач, — була хатина і шопа на сіно з трьома стінами і стріхою, з четвертого боку шопи була відкрита якраз у бік озера. В тій шопі на сіні ми ночували, тоді саме були місячні ночі, і Леся навіть і вночі мала перед очима той краєвид.

У дядька Лева ми пробули три дні і дві ночі, ходили геть скрізь по лісі, в бір, коло озера. Дядько Лев не палив у хаті, а клав вогнище надворі, там і варив страву, там і грівся вночі, ночуючи надворі біля вогню та раз у раз наглядаючи свого бидла. Ходячи по лісі та коло озера, надто ж сидячи біля вогнища, почули ми багато.

Багато оповідань про той ліс, про озеро, про всяку силу лісову, водяну, польову та про її звичаї і відносини між собою і людьми».

Пригадалась Лесі одна досить смішна сценка. Того першого вечора, як прибули до Нечимного, небожі дядька Лева залізли на стару розлогу липу, що стояла по-

близу шопи, — один із скрипкою, другий з решіткою — та й ушкварили такої танцюристської, що й на ногах не встояти. А дядько знизу гукає:

— Ще вище залазьте, нехай у Доротищах дівчата танцюють!

Давно це було, а ось тепер живими картинами стоять перед очима ті чудові місячні ночі, коли вона, зачарована поліськими легендами, крадькома бігала до лісу з надією зустріти справжню Мавку.

В середині літа волинські спогади цілком заволоділи уявою поетеси. Часто-густо невидимі крила підхоплювали Лесю й переносили в дивовижний світ дитинства.

Що б там не робила, про що б не думала, а казкові образи невідступно переслідували її. Як тільки лишиться на самоті — вони виходять з лісових хащ, з глибини прозорої води, з лугових туманів, тихо наближаються, оточують півколом і дивляться їй в очі чи то з жалем, чи з докором...

Тепер Леся вже знала, що ніде не сховається від цієї юрби образів.

Дядько Лев помер, і вся лісова, водяна, польова «сила», з якою він колись знайомив Лесю, тепер прийшла до неї, щоб вона її увіковічила, дала безсмертя. Ці «гості» не відступлять, не дадуть спокою, аж доки поетеса не пожертвує їм частину свого серця і крові, спалених у творчій гарячці натхнених безсонних ночей.

Отож треба писати. Забути про недуги, ліки, режими. Про все.

І вона писала. Писала, втративши відчуття реального світу. Так народилася безсмертна драма-феєрія «Лісова пісня».

ЛІСОВА ПІСНЯ

Світова література не знає іншої драми такого роду, котра за глибиною думки, яскравістю і чарівністю образів, за повнотою відтворення єдності людини і природи рівнялася б з «Лісовою піснею». Якби ця річ з'явилася не в царській Росії, де жандармський чобіт душив рідне слово, а в країні, вільній від соціального й національного гноблення, вона принесла б авторці ще за її життя всесвітню славу.

В «Лісовій пісні» Леся Українка поєднала фантазію з дійсністю, буденне життя із світлими поетичними мріями. У драмі зіставляються два світи. Один із них — темний, жорстокий, де панує користолюбство і насилля. Другий — романтичний, сповнений людяності, щирої любові і справжньої краси. Реальні дійові особи у творі переплітаються з фантастичними.

Цікаво, що майже всіх неказкових персонажів і героїв узято безпосередньо з життя, цєбто їх змальовано

з тих людей, яких Леся добре знала. Змінено лише імена. А «дядько Лев» — то так і увійшов у твір із своїм справжнім ім'ям.

Лукаш дуже нагадує собою одного з трьох небожів дядька Лева — Ярмила. Це ж він, Ярмило, возив Лесю у човні по озері Нечимному. Він же показував, як робити сопілки з очерету і як на них грати.

Лукашева мати — це рідна сестра дядька Лева Катерина, мати небожа Ярмила.

Що ж до казкового царства, то поетеса змалювала його таким, як його вигнала людська фантазія. До речі, в цій частині твору теж відбито побут і характері людей. Лісові істоти хоч і мають владу над явищами природи, однак підкоряються своїм законам. У цьому фантастичному світі теж є правда і кривда, гарне й погане. Мавка, русалка, потерчата так само переживають, радіють і тужать. Серед них є добрі й злі. Істоти ці нерідко ворогують між собою. Водяник не любить і боїться Лісовика. Чорне Марище («Тей, що в скалі сидить») намагається всіх поневолити і т. д.

П'єса «Лісова пісня» має пролог (вступ) та три дії і побудована так, що кожній дії відповідає якась пора року. Прологові — провесна (рання весна); першій дії — весна; другій — пізне літо; третій — глибока осінь.

Місце кожної дії одне й те ж: густий предковічний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим крислатим дубом. Тут же тихе озеро, оточене густим очеретом та рогозом,

вкрите ряскою, лататтям, з чистим плесом посередині.

В першій дії виступають головні герої: дядько Лев, його небіж Лукаш, Мавка, Лісовик, Перелесник.

Ось мелодійні звуки Лукашевої сопілки розбудили від зимового сну Мавку. Солодкі звуки чарують її. Вона думає, що й той, хто грає, напевне, гарний. Мавчин дідусь, поважний і добрий Лісовик, попереджає, щоб вона не задивлялась на хлопців людських, бо то лісовим дівчатам небезпечно:

...минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля,— там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!

Мавка не вірить, щоб воля та могла пропасти. Вона не слухає Лісовикових застережень і сміливо хапає Лукаша за руку, коли той зібрався надрізати березу, аби сточити сік.

Мавка

Не руш! не руш! не ріж! не убивай!

Лукаш

Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
Я тільки хтів собі вточити соку
з берези.

Мавка

Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!

Лукаш

Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?

Мавка

Я — Мавка лісова.

Лукаш

(не так здивовано, як уважно придивляється до неї)

А, от ти хто! Я від старих людей
про мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.

Мавка

А бачити хотів?

Лукаш

Чому ж би ні?.. Що ж,— ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якось так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені?

(Придивляється)

Та ні, тепер зелені... а були,
Як небо, сині... О! тепер вже сині,
Як тая хмара... ні, здається, чорні
чи, може, карі... ти така дивна!

Отак Лукаш, за яким стоїть щира, чиста, незлоби-
ва, як дитя, людина, познайомився з Мавкою, що вті-
лює в собі допитливість, лагідність, красу і всю до-
броту природи.

Вподобав Лукаш Мавку, а вона покохала його завжди. Зустрінуться, бувало, десь біля білої берези, грає Лукаш на сопілці, а Мавка слухає. І любо їм. Завважив те і добрий та справедливий дядько Лев. Він не перечив їхньому коханню і Мавку зустрічав добрим словом.

В другій дії назрівають великі зміни. Нависають зловісні хмари над щастям Лукаша і Мавки.

На галявині біля озера поставлено вже хату, засаджено городець. Дві нивки поряд: на одній пшениця вистигає, на другій жито. На озері, колись чистому та спокійному, плавають гуси. На березі сушиться випране шмаття. Трава викошена і зложена під дубом у стіжок. Чути, по лісі калатають дзвіночки — то пасеться худоба.

Отже, на лоно природи вдерлися люди із своїми вічними турботами і суетою. Вони принесли з собою злидні, користолюбство і чвари.

В ім'я любові Мавка лишила лісове царство, добровільно зреклася своїх друзів і пішла до людей, щоб завжди бути разом з Лукашем:

Покинула високе верховіття
і низько на дрібні стежки спустилась.

Швидко вона збагнула життя людей і щиро помагала в господарстві: пасла корів, дерево носила на хату, городину садила, ниву засівала, під хатою квітник розвела. І добре все росло й родило після неї.

Та на кожному кроці її чекало розчарування. Хоч би що зробила, хоч би як старалась Мавка, а Лукашева мати була невдоволена. Цій сварливій, жадібній і жорстокій жінці все було не так.

Буркотить вона, докоряє Мавці. Мавка не хотіла миритися з такою несправедливістю. Люди вражали її своїм жалюгідним користолюбством і вбогістю духу. Болото буденщини гнітило її ідеальні поривання. Але вона терпіла, бо ж бачила, що не всі такі. Крім її доброго і веселого Лукаша, є чудовий дядько Лев. Він ніколи не лається, завжди лагідний, розумний і справедливий. Не раз і Мавку захищав від сварливої сестри своєї.

Назнала мати на селі вдову Килину, моторну, працювиту молодичку, й вирішила одружити з нею Лукаша. Хлопець піддається облесливим та безсоромним підступам Килини. Він уже вагається в коханні до Мавки. Бачить це Мавка і сумує-тужить самотньо.

І тільки дядько Лев не зраджує її.

Дядько Лев
(виходить із-за хати)

Чого це ти, небого, зажурилась?

Мавка
(тихо, сумно)

Минає літо, дядечку...

Дядько Лев

Для тебе
воно таки журба. Я міркував би,
що вже б тобі не тра верби на зиму.

Мавка

А де ж я маю бути?

Дядько Лев

Як на мене,
то не тісна була б з тобою хата...
Коли ж сестра таку натуру має,
що з нею й не зговориш...
Я сам піду
на зиму до села, до своєї доли...
Якби ти на селі могла сидіти,
то я б тебе прийняв.

Мавка

Ні, я не можу...
якби могла, пішла б. Ви, дядьку, добрі.

Спливає літо. Надходить і кохання кінець. Нерішучий Лукаш скоро й легко звикає до примусу, до неволі; забуває сопілку, нехтує пісню. Зрештою мати проганяє Мавку, а Лукаша одружує з Килиною. Без Мавки, без кохання до неї Лукаш занедбав свій талант, його заповнили грубі буденні турботи. Ніжній, чутливий Мавці не стає сил знести розлуку, і вона йде в обійми до Марища, до «Того, що в скалі сидить». Іде, щоб там знайти забуття.

Третя дія розпочинається на грізному тлі природи: хмарна, вітряна осіння ніч... Останній жовтий відблиск місяця гасне в хаосі голого верхів'ття. Стогнуть пугачі. Кричать сови. Раптом все перекриває сумне вовче виття. Далі настає тиша. Починає світати. На галяві видно великий пеньок від столітнього дуба; недалеко від нього свіжа, ще не проросла травою могила дядька Лева. З лісу виходить Лісовик. Уздрівши Мавку, він покартав її і сказав, що помстився за неї над Лукашем, перетворивши його на вовкулаку, що тепер по лісі вие:

— Авжеж! Тепер він вовкулака дикий!
Хай скавучить, нехай голосить, вие,
хай прагне крові людської,— не вгасить
своєї муки злої!

Але Мавка врятовує Лукаша, вона знаходить у своєму серці слово чарівне, що й озвірилих в люди повертає. Мавка хоче зустрітися з коханим і чатує на нього біля його оселі.

Вранці вийшла з хати Килина і, побачивши Мавку, крикнула на неї:

— А щоб ти стояла у чуді та в диві!

І Мавка раптом перетворилась на вербу з сухим листом та плакучим гіллям. Вийшов Килинин хлопчик, відрізав гілку з верби і пішов у хату робити сопілку. Аж ось надійшов урятований Лукаш, взяв із рук хлоп-

ця, що вийшов йому назустріч, сопілку і заграв. Голос сопілки почав розмовляти словами:

Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди,
серденько виймає...

Тоді Килина вхопила сокиру й широко замахнулася на вербу. Але в цю мить із неба вогненным змієм-метеором злетів Перелесник, обняв деревце — і воно раптом спалахнуло вогнем, від якого загорілася хата. Помандрувала сім'я Лукашева з пожарища на село. В лісі лишається один Лукаш. Знаходить сопілку, сідає і хоче заграти, та ось з'являється прозора біла постать, що нагадує Мавку. Так, це Мавчина душа. Вона схиляється над Лукашем, який сумно дивиться на неї і тужить. Тужить, що занастив її: дав душу, а тіло знищив. Але Мавка відповідає:

— О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попільець
ляже, вернувшись, в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю, —
стане початком тоді мій кінець.

Лукаш починає грати. Спочатку гра його сумна, як зимовий вітер, як жаль. Але незабаром переможний спів

кохання покриває тугу. Змінюється музика, змінюється і зима довкола: береза шелестить кучерявим листом, тьмянний зимовий день переходить на ясну місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом дивною красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя...

А ось і кінець цієї картини.

«Вітер збиває білий цвіт з дерев. Цвіт лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи вщухла, видно знову зимовий краєвид, з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг на голову, запорошив усю постать і падає, падає без кінця...»

Загинула Мавка, загинув і Лукаш. Так скінчилась пісня про коротку, але велику, красиву радість. Лукаш добув щастя, та не зумів утримати — воно, як дикий птах, вирвалося з рук і зникло. Не стало йому сили. Та хіба тільки сили? Не було в нього виразного стремління, ясного усвідомлення, чого він хоче, до чого прагне. А без цього сила — то нічого не варта сліпа стихія. А все тому, що Лукаш не зумів звільнитися від тягаря, який наклала на нього споконвічна темрява нудного життя.

Осінь 1911 року в Грузії видалася на диво хмарній погоді. В грудні денна температура весь час була плюс п'ятнадцять-вісімнадцять градусів. Правда, дули вітри, але сухі і теплі, вони не шкодили Лесі. Тому поетеса вирішила не їхати до Єгипту, сподіваючись, що й тут, на Кавказі, можна цього разу презимувати. Та надії не виправдались. У кінці грудня хвороба несподівано звалила письменницю і не давала їй підвестися аж до травня. Не було апетиту, та й не можна було нічого їсти. Леся дуже схудла і страшенно ослабла.

Спочатку думали, що в неї шлункове захворювання. Але згодом лікарі виявили запалення нирок. У нестерпних муках минули зимові місяці. Тільки весна і цілюще гаряче сонце принесли полегкість. Леся почала одужувати, щоправда, дуже поволі й нерішуче, бо запалення перейшло вже в другу стадію. Цього лікарі їй не казали, але вона сама трохи догадувалась.

Та поетеса не втрачала надії побороти лиху недугу. Ще коли Леся лежала хвора, нова тема засіла в її думках. Отож ледь звелася на ноги, зразу ж стала до роботи. В травні було написано нову драму на шість дій «Камінний господар».

У світовій літературі є так звані вічні теми. Минають століття, одна доба змінює іншу, а ці теми живуть. Однією з них є тема боротьби молодого, яке рветься вперед, із старим, консервативним, що заморожує думку й серце, гальмує, тягне назад.

«Камінний господар» — це твір про іспанського середньовічного лицаря, відомого на весь світ Дон-Жуана. Про нього багато писали видатні письменники світу. Понад триста років гуляв у світовій літературі Дон-Жуан із своїм дивакуватим, спритним слугою Сганарелем. Був він непуцящий, але сильний і сміливий забіяка. Не раз його шпага протикала серце супротивника на герці. Не раз доводилось йому втікати від королівської сторожі, ховатися в печерах, на кладовищах. Не знаючи міри у своїх почуттях, Дон-Жуан безперестану ганявся за пригодами і лишав на своїм шляху жертви злочинної втіхи. Але й сам загинув.

Легенда розповідає, що в одному з поединків у Мадриді він убив придворного лицаря високого рангу (командора), а сам став залицятися до його дружини, вдови донни Анни. На домагання Дон-Жуана вдова запросила його до себе на вечерю. Радий, що нарешті зустрінеться з донною Анною, забіяка Дон-Жуан жартома звертається до камінної статуї командора з проханням теж прибути на цю вечерю. Статуя і справді прибула в гості й принесла Дон-Жуанові смерть.

Цей традиційний сюжет і використала Леся Україн-

ка. Проте на відміну від інших письменників вона поклала в свій твір зовсім нову ідею.

В «Камінному господарі» головний герой виступає «лицарем волі» й незалежності духу. Він не любить лицемірне, брехливе життя вельмож. Він сміється, кепкує з великопанських законів та звичок, топче їхні чесноти. Дон-Жуан бунтує проти узурпаторської влади, проти релігійних і світських порядків, бо вони обезкрюлюють, нівечать людину і перетворюють на раба. Ні переслідування, ні вигнання не могли зламати його волю. І жив він незалежним та сміливим життям. Навіть ховаючись у печерах, відчував себе щасливим.

Так було доти, поки вдова всесильного командора донна Анна не збудила в ньому честолюбство.

Як тільки Дон-Жуан погодився взяти шлюб, одягти командорський плащ і домагатись вищої влади, тієї самої влади, проти якої сам усе життя бунтував, він одразу ж утратив волю й незалежність. З'явилася статуя Командора, поклала йому руку на серце — і він сконав.

Отак зрадивши самого себе, простягнувши руку, щоб урвати і собі шматок ганебної камінної влади, Дон-Жуан сам закам'янів.

Авторка надавала цій драмі неабиякого значення. Вона гордилася, що їй вдалося написати цю річ. Адже досі на Україні нічого подібного не було. В листі до професора Агатангела Кримського Леся писала:

«Дорогий товаришу!

Оце позавчора скінчила нову річ, але яку!

Боже, прости мене і помилуй! — я написала «Дон-Жуана»! Отого-таки самого, «всесвітнього і світового». Драма зветься «Камінний господар», бо ідея її — перемога камінного, консервативного принципу, втіленого в командорі, над роздвоєною душею гордої, егоїстичної жінки донни Анни, а через неї і над «Дон-Жуаном», «лицарем волі». Не знаю, звісно, як воно в мене вийшло, добре чи зле. Так чи інакше, але от уже і в нашій літературі є «Дон-Жуан», власний, не перекладений, оригінальний тип, що його написала жінка (се, здається, вперше трапилось сій темі)».

ОСТАННЯ ПОДОРОЖ ДО ЄГИПТУ. ОСТАННІЙ ТВІР

Надходила осінь 1912 року. Стан здоров'я гіршав. Знову постало питання про Єгипет. Цього разу не було у Лесі Українки ні найменшого бажання вирушати в далеку дорогу. Але наполегливі домагання чоловіка, матері й усіх трьох сестер, які безперестанку писали про це з України, таки змусили їхати.

Ледве почала вона збиратися, як з'явилася серйозна перешкода: вибухнула війна на Балканах, а з нею виникла і загроза, що Туреччина може закрити Дарданелльську протоку — і тоді не виїхати з Чорного моря.

Проти Туреччини виступили країни, об'єднані в «Балканський Союз 1912 року», а саме: Болгарія, Сербія, Чорногорія і Греція. Отож війна охопила чималий район, по якому проходив водний шлях із Одеси до Єгипту.

Перші бої на морі стурбували Лесину матір, Олену Пчілку, і вона просила дочку їхати не водою, а залізницею до італійського міста Трієста, щоб уже звідти добиратися морем до Єгипту. Мати боялась, що пароплав у турецьких водах може наскочити на міну. Але така перспектива Лесю не лякала, і вона відповіла матері, що загинути від міни все ж таки веселіше, ніж бути з'їденою туберкульозними бактеріями.

Скоро вона залишила Кутаїсі й прибула до одеського порту, де на її долю випали радісні хвилини зустрічі з сестрами. Сюди приїхали попрощатися з Лесею Ольга і Дора. Тепло вітали письменницею одеські друзі та знайомі, зокрема сім'я відомого українознавця і бібліографа М. Комарова.

8 листопада пароплав відчалив од рідних берегів. Леся їхала в другому класі, бо перший був їй не по кишені. Хоч каюту на шість спальних місць займало всього чотири пасажери, спокою не було. Одна сусідка цілими ночами кашляла, раз по раз умикала світло

й не давала спати. А на другий день Лесі довелося рятувати своїх супутниць, бо їх захитало море. Та це ще півбіді. Гірше було попереду. В Стамбулі на пароплав набилося страх скільки людей. Здебільшого це були греки, що, побоюючись кривавої різни, тікали з Туреччини. Всі каюти було переповнено. В Лесиній стало аж семеро мешканців. Тіснота й задуха страшенно гнітили. Леся спробувала піднятися на палубу, але це виявилось неможливим: усі проходи й закутки зайняли люди та їхні пожитки. Галас стояв неймовірний. А тут ще почало штормити. На пароплаві зчинилася веремія гірша, ніж у пеклі. Все це вимотувало останні сили. Тривалі стоянки, викликані перевіркою з боку військових патрулів, обходи мінних місць сіяли тривогу, породжували паніку. Біля Ізміра Леся на власні очі бачила, як затонув один пароплав, підірвавшись на міні. Непривабливими видались Лесі на цей раз і приморські міста — всі вони були похмурі й мовчазні. По вулицях пересувалися війська, обози з пораненими, безконечні каравани переселенців-утікачів.

Все це гнітило, травмувало душу.

Нарешті в Піреї втікачі залишили пароплав. Розвантажилась і Лесина каюта. Правда, радощів перепало небагато, бо натомість помістилась якась пані з двома дуже галасливими та неспокійними дітьми. Вони безперестану товклися на верхньому ліжку, якраз над Лесиною головою, а на ніч не давали гасити світло.

16 листопада о другій дня пароплав двічі протяжно

прогудів і збавив швидкість. Леся підвелася з ліжка, глянула у вікно каюти й побачила знайому картину: перед очима повисла в сонячній сляві панорама древньої Александрії.

Попереду ще були турботи, але тепер уже видно принаймні їхній кінець. І справді, на другий день, у неділю, о восьмій ранку Леся була в Гелуані, у віллі Тевфік, де її зустріли привітно й радісно.

Їй дісталася гарна простора кімната з південно-східного боку, сонячна й тепла. Тут стояло широке, на французький лад, ліжко під тюлевим балдахіном (навісом), канапка, шафа-трюмо, мармуровий умивальник, фігурний гарний стіл, стільці, електрична лампа. Підлогу вкривав лінолеум. Вікна були великі, світлі, харчування добре: вранці давали каву з молоком, об одинадцятій годині — молоко, о першій — сніданок із таких же страв, як і обід, тільки без супу, о четвертій знову молоко і чай, о сьомій обід. Крім того, до сніданку й обіду подавали фрукти: мандарини, фініки, гранати та ще якісь дуже пахучі й солодкі цитрусові плоди.

За все це Леся платила не сто десять карбованців, як раніше в «Континенталі», а всього вісімдесят. Така сума тишила Лесю, бо в неї кошти були дуже обмежені. Приємне враження справляло ще й те, що пансіон займає мало всього десять осіб.

Після недавніх дощів, туманів та морозів, які лишилися позаду, радісно відчувати сонячну, тиху, теплу

погоду з навдивовижу прозорим повітрям. Кліматичні й побутові умови склалися для Лесі загалом сприятливо. І все-таки одужувала вона досить повільно. Минуло майже півтора місяця, поки вона змогла взятися за літературну роботу. Та й після цього письменниці досить стримано говорила про своє самопочуття.

Ось що вона писала про себе Ользі Кобилянській 5 січня 1913 року:

«Дорога Товаришко!

От і знову хтось білий в золотому Єгипті і вітає когось чорненького ще з одним новим роком! І коли хтось чорненький обізветься, то й білий не буде мовчати, бо вже тепер може писати, а ще недавно був такий бідний, що зовсім ні до чого. Тепер єгипетське сонце вже влило в когось життя і енергії трошки, але чи вже буде того колись і багато — бог знає. Нехай хтось комусь напише, бо хтось та й ще хтось die gehören zusammen!¹

Хтось когось любить.

Леся».

З нового року Леся потроху бралася до праці — «щось там трошки нипала»: вчилася іспанської мови, давала уроки з французької, виготовила до збірника на честь Івана Франка дві частини триптиха. Головне ж, писала драматичну поему «Оргію» — останній свій твір.

¹ Один одному належать (нім.).

В цей час, як долала ще один прискалок, підіймаючись на «гору круту крем'яную», позаду лишалася трудна путь, позначена невмирущими творами, що здіймалися на роздоріжжі української літератури, як замкові вежі на гірських уступах. Вони, як маяки в морі, освітлювали скелясту дорогу, вимуровану хай не могутніми, зате мужніми руками. Ось вишикувались один за одним на гранітних підмурівках, пориваючись усе вгору та вгору: «На крилах пісень», «Думи і мрії», «В катакомбах», «Кассандра», «Лісова пісня», «Камінний господар».

Тепер «Оргія». Леся, як Будівничий з «Осінньої казки», як Каменяр, знала, що треба не зупиняючись іти вперед, рубати скалу, «рівняти правді путь».

Чи думала вона, що пише останній твір? Мабуть, ні. Однак в «Оргії» синтезовано найпекучіші думки і мрії.

Рідний край, його народ і рідне слово — в неволі! Що є сумнішого, як доля поневоленого народу! Та в стократ гірше, коли кривні діти помагають загарбникам його розпинати. Такий лейтмотив цієї драматичної поеми.

В «Оргії», як і в «Кассандрі», «Катакомбах» чи «Вавілонському полоні», події перенесено в античний світ. Свободолюбива Греція, славна колись своєю високою культурою та неперевершеним мистецтвом, стала на довгі віки жертвою грубих римських завойовників. Рим і Греція — дві знамениті на весь світ і на всі часи

країни. Одна держава поневолює другу. Груба сила брутально панує над талантом і хистом, над духом розуму й краси. Отже — один з класичних прикладів, до яких часто вдавалася Леся Українка, добираючи тло і матеріал для назрілої теми.

Додому поетеса поверталася в гіршому стані, аніж за минулих поїздок. Хвороба настільки загострилась, що ні життєдайне сонце, ні ліки не могли її здолати.

1 травня Леся Українка залишила Єгипет із відчуттям непевності щодо свого майбутнього. На пароплаві, який ішов до Одеси, вона поринула в думи і спогади. Невеселі то були думки. Адже вона знала, що рятунку майже нема і що її життя неухильно й катастрофічно наближається до фінішу. Покидаючи Єгипет, вона думала: чи доведеться його знову побачити, чи це вже востаннє? Чужа це й далека країна, а ось стоїть вона перед очима, вся золота і привітна.

Всю зиму пролежала та просиділа Леся в пансіоні, не відвідала навіть Великого сфінкса і пірамід, а тільки спостерігала їх далеко на горизонті. А як би добре було взяти дагабію (великого човна з вітрилами) та й податися Нілом угору, до старих руїн, у Люксар, Карнак, Елефантіну. Ех, мрії, мрії! Які ви солодкі для людини, котра тепер може тільки лежати, а як сидіти, то вже й щастя. Ну що ж, і на лежачих світить сонце і дивляться зорі, і дорогий пурпур єгипетського заходу видно їм, і золота пустеля снує свої гарячі полудневі

мрії перед їхніми очима. Тож не все ще заказано їй, і нічого дуже на мінорний лад настроюватися. Es lebe das Leben¹, яке вже там кому суджено.

ДОБРИДЕНЬ, РІДНА ЗЕМЛЕ!

Хоч і нелегко було Лесі подорожувати, а відмовитись од поїздки до Києва вона не могла. Там чекала рідня, друзі і все те, що з самого дитинства складало її найдорожчий скарб. Там жила душа любої України... Отож після короткого відпочинку знову дорога.

Була весна. Здається, ще ніколи так не зеленіли оті лани, що пливли за вікном вагона, так пишно не вбирались у біле вбрання пахучі сади. Українська весна зустріла дорогу гостю теплом і невимовною красою.

Сонце піднялось геть над обрієм і сипало свої свіжі та ласкаві промені прямо на Лесю. А вона тихо, ледве помітно всміхалась до них. Зовсім недавно такий же поїзд мчав її в іншому світі. Тоді на горизонті виблискували безкраї золоті піски, а попри залізниць понад водою гойдалися хвилі золотої пшениці й немов текли в пустелю, як золоте море. Се ж у Єгипті жни-

¹ Хай живе життя! (Нім.)

ва починаються, а тут ниви ще тільки вкриваються молодими зеленими рунами. Може, ця квітуча природа вдихне і їй якусь краплину життя...

Поїзд прогримів мостом. Промайнув Тясмин. Ось і Сміла запалала черепичними дахами.

Ледве пролетіло за вікном Городище, а назустріч уславлена красуня Рось. Дивиться Леся на прозорі тихі плеса, замріяні кучеряві верби над водою — і згадується Микола Джеря, безталанна Нимидора, а за ними далека історія.

Уже й Біла Церква позаду, і Фастів. Лине погляд за вікно. А думи розлітаються, як птахи. Знайома, незабутня Боярка навернула Лесю до дійсності. Почала збиратися, трохи розхвилювалася — зараз Київ. Рідний, любий Київ!

Зупинилася в домівці матері — в 101-му будинку на Маріїно-Благовіщенській вулиці.

Звістка про приїзд Лесі Українки швидко розлетілася по місту. Багато друзів, знайомих і просто читачів жадали бачити авторку полум'яної поезії і висловити їй подяку. Вшанувати найвидатнішого, серед живих, українського співця. Однак вона не могла цілком задовольнити цих бажань. Стан здоров'я не дозволяв ні надовго виходити з хати, ні вести втомлюючі розмови.

Першого дня в Києві Лесю відвідала її давня приятелька, письменниця Людмила Старицька. Вона застала поетесу за переглядом журналу «Рідний край», де були надруковані її твори. На канапі лежала під-

шивка київської газети «Рада», на столі комплект «Літературно-наукового вісника». Леся вразила товаришку своїм виглядом: була зовсім прозора, тільки очі дивилися пильно-пильно, і в глибині чорних зіниць наче проглядалось щось нетлінне і мудре. Стримуючи сльози, Старицька обняла її. Леся зауважила:

— Не дивіться на мене так злякано, це з дороги. Вона мене таки добре вимучила, я ледве до пам'яті приходжу.

— То нащо ж ви томите себе зараз?

— Мене тепер усе і завжди томить, навіть бездіяльність. Тож краще щось робити.

— Однак минеться оце ваше лихо...

— Мало надії.

— У Києві є добрі лікарі.

— Що медицина там, де і найвищий судія безсилий! Лікар, котрий постійно лікував мене в Єгипті, якось сказав жартома: «Madam, vous devenez tout esprit»¹.

Сумна це була розмова. Однак Старицька не здавалась, пробувала говорити якісь рятівні слова, хоч сама мало вірила в них. А Леся спокійно, без помітного горя й жалю в голосі, вела мову про те, що й без неї земля крутитиметься і квітнучиме життя.

— Знаєте,— казала вона,— коли останнього разу я збиралася в Берлін на тяжку операцію, то страшно тур-

¹ Мадам, ви зовсім стаєте духом (франц.).

бувалася за свою недокінчену драму «Руфін і Прищілла». Боялася, що помру і не скажу людям того слова, яке так хотіла сказати... А потім, my dearest friend¹, я побачила, що, як кажуть у нас:

Прийшов Прокіп — кипить окріп,
пішов Прокіп — кипить окріп.

Отож і без Прокопа кипітиме окріп.

Більше Леся не поверталася до цієї розмови. Друзі, що відвідували її в Києві, частіше бачили її лежачою, але не чули ні слова про хворобу від неї, ні найменшої скарги на життя. Увесь час цікавилася громадським життям та літературними справами.

Перед від'їздом на Кавказ відбулось урочисте зібрання у відкритому вдруге українському клубі «Родина» на Володимирській, 44. Леся сиділа за столом на почесному місці, дивилася навколо, і серце болісно стискалось. Між присутніх уже не було багатьох найкращих друзів, побратимів і вчителів, яких знала ще за дитинства і звикла бачити поруч з собою. Назавжди пішли із життя Лисенко, Старицький, Кропивницький, Коцюбинський, Грінченко, Ганна Барвінок, Житецький... Велику втрату понесла українська культура. Час невпинно йде і забирає з собою людей. Молодшим товаришам треба сміливіше заповнювати поріділі лави, збільшувати армію бійців.

¹ Моя найкраща товаришко (англ.).

Ось про це й говорила поетеса на зібранні членів клубу, приуроченому їй.

«Похапцем було вкладено те шанування,— згадувала Л. Старицька,— через те воно й не набрало відповідної імпазантності, але в ньому було щось невимовно сумне, що зворушувало й шматувало серце. Бліда, прозора постать Лесі з руками, повними квіток, з словами, повними енергії, любові й віри, і з смертю в очах...»

А коли Леся скінчила промову і друзі помагали їй вийти із зали, то присутні шанобливо встали і сумним поглядом проводжали змучену постать.

Виходячи з клубу, поетеса намагалася триматись бадьоро і впевнено, та трудно їй це вдавалося. Усіх гнітив пекучий біль, а в голову лізла розпачлива думка: вона переступає цей поріг, мабуть, востаннє...

ПРОЩАЙ, ДНІПРЕ,
ПРОЩАЙ, УКРАЇНО!

Удень від'їзду на Кавказ Леся непомітно вийшла з дому, під'їхала до Олександрівського майдану¹ і поволі стала сходити на Володимирську

¹ Нині — площа Ленінського Комсомолу.

гірку. На самій горі, збоку біля альтанки, стояла лава. Леся присіла на неї і задивилась у блакитну далечінь, завмерла.

То була ще ранкова пора. Повітря тихе, прозоре. Небо урочисте, високе. Дніпро неосяжно розлився й застиг у своїй вічній красі. Вербі по пояс стояли у воді і, наче заворожені, схилялися зеленими вітами. Довго сиділа Леся. Спогади линули один за одним, як дніпрові хвилі.

Аж ось протяжним басом прогудів на Подолі завод, сповіщаючи про обідню перерву — дванадцята година.

Леся підвелася — пора вертати на Благовіщенську, 101. Треба ж приготуватись до вечірнього одеського поїзда. Бліді уста прошепотіли:

— Прощай, Дніпре, широкий та дужий! Ти не раз заспокоював мою бентежну душу, навіть на чужині розвіював туман мого смутку. Спасибі тобі... Чи ж доведеться нам ще раз зустрітись?..

Перед тим як ступити на головну алею, вона зупинилася. Ще раз повернулась лицем до Дніпра, глянула ліворуч на Щекавицю, а потім на Вишгород. Постояла якусь мить.

— І ви прощайте, мої любі гори... пам'ятник моєї України.

Біля Михайлівського монастиря Леся найняла візника і попрохала їхати мимо Софійського собору, завернути до брами Зборовського, звідти до Золотих во-

ріт, а там Володимирською вулицею, мимо університету — додому.

Цього разу Леся Українка востаннє бачила ці чудові пам'ятники старовини й слави свого народу.

МІЖ ПЕРШОЮ І НАДІЄЮ. СКАРБ ГЕЛІОСА

Аесь перед дванадцятим травня 1913 року Леся була вже дома — в Кутаїсі, де служив Квітка. Розпочався найтяжчий період її життя. Страждала вона не тільки від гострого болю, викликаного смертельною хворобою. Було ще одне джерело нестерпних мук, що разом із туберкульозом нирок наближало фатальний кінець. То — матеріальні нестатки.

Платня, яку одержував Квітка, хоч і немала, як на ті часи, однак не покривала й половини всіх витрат по дому, бо, крім їх двох, на утриманні було ще троє — Квітчина рідня. Всі вони жили в різних місцях, і майже всі лікувалися. Нестачу Леся залагоджувала як-так своїми важкими заробітками та невеликою спадщиною, залишеною батьком. Незабаром спадщина вичерпалась, а мізерними гонорарами дірки не затулиш.

Косачівська рідня знала про цю скруту, намагала-

ся запобігти їй, але ж Леся відмовлялася від допомоги, бо вважала негідним уривати з заробітку матері та сестер для того, щоб утримувати чужу сім'ю. Інша річ, якби вона сама заробила! Їй не шкода було б!

Становище особливо загострювалося в цьому році. От і сьогодні, 29 травня, температура від позавчора не падає нижче 38°, голова розламується від болю. На столику в спальні лежить купа рецептів, виписаних лікарем ще п'ять днів тому. Але де взяти грошей, щоб послати по ліки? Дома — ні копійки. Тиждень тому Климент приніс місячну платню — 115 карбованців. Не встигли сісти за обід, як на порозі з'явилася довга сутула постать лихваря — довелось віддати 100 карбованців боргу. На другий день оддали й решту за помешкання. А що їсти? Леся збрала деякі речі і ту сукню, що взимку в Єгипті своїми руками пошила, та й послала дівчину на базар. Віддала за безцінь, не гроші — сльози.

От і зараз посумувала-посумувала Леся та знову до шафи, щоб якусь одежину продати, бо й обіду не буде. Ледве вийшла дівчина з кошиком, напханим речами, як у двері постукав інший лихвар. Боргу того з мізинець, а галасу накоїв на все подвір'я. Потім нахабно вмотився біля столу, витяг з кишені засмальцьованого папірця і став щось записувати, а меткі гендлярські очиці так і нишпорять по хаті. Ледве випроводила.

О, як гидко дивитися на оце все і як важко його

зносити! Згодом, трохи отямившись, вона сіла до письмового столу і почала писати матері:

«Я от почала вже нове оповідання писати,— пишу, правда, помалу, в інтервалах між підвищенням t° (значить, ранками), і то тоді, коли Кльоні нема дома, бо я йому не признаюся, що працюю, він думає, що то мені вадить, але спокійне прозове писання, я думаю, шкоди мені не зробить, до віршів я поки що не беруся — того то вже сама боюся... Як напишу оповідання, то й заробіток буде, бо воно вже «вперед прийняте», казала Люда, а то ще за свого Мартіана щось «дополучу», як видрукують, тим часом же, може, продамо буфета та ще дещо, та й обійдемося... Я все-таки при цьому всьому не почувуюся нещасною, і якби Кльоня не мав тенденції вдаватися до лихварів, то я б ще й не такі злидні, жартуючи, прийняла»...

Цієї весни й літа Леся як ніколи поривалась до писання, але недуга рішуче гасила творчий запал. Літо в розквіті, а здоров'я все гіршає та гіршає... А що ж буде восени та взимку? Знову готуватись до Єгипту, знову ці прокляті гроші канючити?! До того ж і Єгипет цього року дуже мало поміг. Та ще такі важкі й далекі переїзди.

От і надумали Квітки шукати роботу десь в іншому, сприятливішому місці. Якщо нічого не вийде з переводом у Новочеркаський округ, куди Климент уже

їздив на розвідни, то треба подаватись у Середню Азію, де посаду дадуть напевне, аби охота. Правда, там усе чуже і дуже далеко. Зате підвищена платня, видаються значні кошти на переїзд і різні інші вигоди. Головне ж, вони обоє надіялися, що тамтешній клімат замінить, до певної міри, Єгипет. Адже там надзвичайно сухо — менше двохсот міліметрів річних опадів, тоді як у Кутаїсі близько тисячі. Здебільшого там дуже тепло, зима коротка й нехолодна.

— Може, провівши два-три роки без перерви у сухому краю, я поправлюся хоч так, щоб не бути інвалідом, бо, мабуть, виїзди в Єгипет у такому стані, як зараз, мені вадять. Та й далекі двотижневі переїзди, либонь, уже стають не під силу, — казала Леся.

Так мріяла Леся Українка про свій завтрашній день. Вона ще вірила й надіялася, хоч і не зовсім впевнено, що буде жити.

А тим часом становище гіршало. В листі до Кривинюка від 22 червня 1913 року вона сповіщала:

«Дорогий Михайле! Посилку і гроші я, спасибі Вам, одержала, а не могла сповістити, бо зовсім була хвора, та й тепер ледве пишу. Фактично лежу в ліжку, хоч «про око» одягнена. До всього прилучилася була ще й рвота жовчна, і цілими днями й ночами мутило мене, як на морі в найгіршу негоду... Се дуже сумно... До того ж усе те дороге коштує і виїзди, і ліки, а де в мене ті гроші?.. А гоїтись мушу, бо інакше й пропасти можна...»

Це, здається, був останній Лесин лист. Під кінець того ж дня їй стало ще гірше. Тоді ж Квітка написав Лесиній сестрі Ользі в Катеринослав:

«Леся вже не може сидіти і вставати з ліжка. Звичайна її витримка вже зрадила її, і вона стала досить вередливою. Якщо пощастить дістати грошей, я спробую знайти іншу прислугу для догляду, що вимагає особливої тямі. Няньок та фельдшерок тут зовсім нема...»

Дізнавшись про тяжкий стан дочки, Олена Пчілка кинула всі свої редакторські та видавничі турботи і разом з найменшою дочкою Ісидорою приїхала 4 липня в Кутаїсі. Рідній матері важко вже було впізнати Лесю — так вимучила її хвороба.

«Як ми приїхали,— згадує Ісидора Петрівна,— Леся дуже втішилась і, дивна річ, навіть якось трохи краще стала почуватися — почала вночі спати, а перед тим мучило її безсоння. Але поліпшення тривало всього кілька днів, потім Лесю стала мучити спека. Спека тоді в Кутаїсі була дійсно пекельна, навіть здоровим важко було її знести. Лікар, що приходив щодня, вважав, що Лесин стан дуже й дуже тяжкий, що лікування для неї марна річ, але щоб полегшити її страждання, варто перевезти з Кутаїсі кудись в гори, де не так гаряче, де гарне повітря. І так мені й сказав по ширості».

В кращі години Леся трималася бадьоро, виходила з сторонньою допомогою на балкон, розмовляла жва-

во, думки були ясні. Іноді здавалося, що вона не дуже й слаба. Але це не обманювало ні матір, ні сестру,— вони обоє бачили, що вона тяжко, дуже тяжко хвора. Особливо сумно було бачити її погляд: зінці дивилися з якоюсь гостротою і незвичайною пильністю.

Одного разу в розмові з матір'ю про літературні справи на Україні, коли зайшло про альманах «Арго», Леся згадала, що обіцяла щось для нього написати.

— Я вже не раз думала про цей твір,— сказала вона,— і таки напишу його. В мене вже й тема давно надумана.

— Я пригадую, Лесю, як ти й зміст переказувала Коваленкові в Києві, коли він просив тебе написати щось для цього альманаху, тільки забула вже.

— Це буде, мамочко, драматична поема з давнього єгипетського життя. І як мені хочеться її скоріше написати!

— Ось трохи піддужаєш, та й поможи боже...

— Ану, спробую зараз, як би воно виходило. Візьми, мамусю, папір, я буду проказувати, а ти записуй. Хай буде, доки що, хоч коротенький план.

Мати сіла до столу. По якійсь хвилині дочка почала:

— На передмістію Александрії живе сім'я грецька в той час, коли нова віра взяла вже силу і в свою чергу стала тіснити і гнати тих людей, що держалися давнішньої віри й кохалися в давній науці...

Тут Леся, трохи подумавши, сказала:

— Може краще замість «грецька» поставити «еллінська»? Допиши в дужках «еллінська».

Отак Леся продиктувала коротенький конспект поеми, в котрій їй хотілось відтворити боротьбу двох ідеологій: новітньої християнської, що опиралася на догматичний метод і відбивала прагнення панівної верхівки поневолити увесь народ, а з другого боку старої, еллінської, що містила в собі більше життя й свободи, що культивувала розум і красу людини.

Проказуючи далі, вона дещо змінювала. Кінцівка майбутньої поеми, де діти грецького філософа Теокрита ховають у піщаній пустелі батькові папіруси, спершу завершувалась прокляттям. Потім вона сказала:

— Ні, нехай «останнім акордом» буде молитва до Геліоса. Молитва, а не прокляття.

Тепер конспект закінчувався так:

«Ніч кінчається, сонце ледве встає. Обое стають на коліна, припадають до землі, молять Геліоса — бергетти їх скарби. Може, настануть кращі часи. Може, колись хтось знайде ті скарби — і дізнається великої мудрості: «Геліосе! Рятуй наші скарби. Тобі й золотій пустелі доручаємо їх!»

— От так і буде! — додала Леся наостанку. — Як тільки зможу писати, зараз напишу й пошлю.

Та цьому бажанню не судилося здійснитись. Муза більше не появлялась.

З кожним днем Лесині сили катастрофічно падали. Лишалася єдина надія на порятунок — поїздка в Сурамі. У вівторок 9 липня хвору нарешті повезли автомобілем до цього міста.

«Ідемо — Леся, я, Дора, служанка. На кілька днів їде й Квітка. Місце в Сурамі чудове. Журба в мене на душі — од всього: і од тяжкої хвороби Лесиної, і од того, що я все покинула на безвість... Просто не знаю, на якому я світі. Може, в Сурамі прийду до пам'яті».

Так писала Олена Пчілка в редакцію журналу «Рідний край», коли виїздила з Кутаїсі на нове місце.

В Сурамі — невеличкому гірському містечкові неподалік од відомого курорту Боржомі — поселилися в маленькій дачі з балконом. Будиночок і місце — чудові. І знову Лесі трохи покращало.

— Вона щодня виходила, спираючись на мою руку, на балкон, — каже сестра Дора. — Там сиділа, вірніше напівлягала, у шезлонгу, довгенько лежала, дивлячись на широкий краєвид, — гори, вкриті лісом, і долину, куди збігали гірські потоки.

А ще за три дні Лесі різко погіршало, вона вже не могла їсти і ледве змушувала себе щось випити. Єдине, що могла брати до рота без огиди — це моро-

живо з ожини. На щастя, навколо будиночка в горах було багато ожини. Ісидора збирала її і робила Лесі морозиво.

Олена Пчілка викликала телеграмою дочку Ольгу.

Вночі з 18 на 19 липня Дора пішла на станцію зустрічати Ольгу. З хворою лишилися мати й Квітка. Десь із півночі Леся прокинулася і нетерпляче стала чекати Ольгу. Кілька разів нагадувала, щоб не забули нагодувати сестру.

Находив світанок 19-го липня (за новим стилем 1-го серпня) 1913 року і разом з ним невблаганний кінець. Народжувався новий день, а Леся тихо згасала на руках матері і свого дружини...

Від станції назустріч першим промінням сонця поспішали Ліля і Дора. Та марно: коханої сестри їм уже не застати.

В ОСТАННЮ ДОРОГУ

Смерть Лесі Українки сколихнула не тільки Україну. Вся Росія проводжала в останню путь людину, котра віддала своє життя великій і невмирущій справі пролетарського визвольного руху, по-

етесу, що невтомно сіяла в народі розумне, добре і вічне.

Спішно було приведено в поготову всю поліцейську машину. Самодержавство не могло бути спокійне, бачачи, як з усіх кінців величезної імперії летять до Києва слова скорботи по тому, хто закликав:

— Вставай, хто живий, в кого думка повсталала!

На телеграфі безконечною стрічкою сповзали жалоби від товариств, організацій і окремих осіб. Телеграми надходили з Петербурга, Харкова, Одеси, Чернігова, Тбілісі, Воронежа, Риги, Варшави, Александрії та багатьох інших міст і сіл Росії й закордону.

Тільки-но прибув на київську станцію вагон з домовиною, як наряд поліції оточив його і став на перешкоді людям, що зібралися тут з самого ранку.

На другий день, 8-го серпня, похорони почалися з того, що поліція спробувала зрізувати червоні стрічки та деякі написи на вінках, принесених різними делегаціями. Окрім того, було заборонено нести труну на руках, як того хотіло громадянство, заборонено нести вінки, співати й виголошувати промови.

Такі заходи поліції ще більше привернули увагу киян, і процесія кожної хвилини росла і росла, запруджуючи цілі квартали.

Великі загони поліції й жандармів оточили процесію з усіх боків і пильно стежили за кожним її порухом. Не покладаючись на своїх помічників, численний кон-

вой очолив сам київський поліцмейстер генерал Скалон. Перед входом на кладовище поліція перегородила дорогу і пропускала лише родичів та близьких небіжчиді. Тоді юрби народу стали проривати в окремих місцях поліцейську заслону.

Це була справжня маніфестація проти темних сил самодержавства.

Промов над могилою Лесі Українки справді не виголошували, але самі похорони були досить промовисті. Народ надзвичайно обурився з цього варварського знущання над прахом покійної. Він бачив, що навіть після своєї смерті поетеса завдає «всесильному урядові» великого страху.

Поховали Лесю на Байковому кладовищі, поряд із батьком та братом Михайлом.

Ім'я Лесі Українки — гордість України і всієї великої сім'ї радянських народів. Трудящі завжди пишуться своєю чудовою донькою. Її творче життя — найкращий приклад для сучасних і майбутніх поколінь.

Ще зовсім молодою дівчиною вона вже знала: як меч гартується вогнем, так людина боротьбою та працею для загального добра. Знала це і прагнула загартуватись на вогні життя у тверду крицю. А від людей бажала справедливого суду для себе:

Коли я крицею зроблюсь на тім вогні,
Скажіть тоді: — Нова людина народилась;
А як зломлюсь, — не плачте по мені!
Пожалуйте, чому відразу не зломилась!

Наш народ пишається, що в його середовищі на грані двох століть, коли ледве-ледве починало світати в темному царстві, «нова людина народилась», попередник вільної, зовсім нової людини соціалістичного суспільства.

Здійснилось геніальне пророкування поетеси:

Як я умру, на світі запалає
Покинутий вогонь моїх пісень,
І стримуваний промінь засіє,
Вночі запалений, горітиме удень.

ЗМІСТ

Дитинство. Перші кроки	3
Біля джерел. Чекна. Під містечком Берестечком	12
Початок «Тридцятилітньої війни»	21
Колодяжне. Леся оглядає курну хату	24
Перший вірш. Навчання	30
Розлука з братом. Подорож до моря	35
Непевна муза. Справжні поети-пророки	42
Колодяжна республіка. Президент і хрущі	47
Доля поета. Гете чи Шіллер? Володимир Мамльований	53
На крилах пісень. Досвітні вогні	59
Україно, доле моя	65
В Болгарії. В гостях у дядька	68
Світ іде до кращого	72
Переїзд до Києва. Триумфірат	75
Літературні розваги	85
Сторіччя «Енеїди»	86
IMPROMTU	91
Ганьба лицемірній музі	93
Хотілося б так заридати, щоб зорі почули	96
Хірургічна операція в Берліні. Без політики не можна	99
О «святая Русь», як ти любиш своїх підданих!	106
Ольга Кобилянська в Зеленому Гаю	109
Смерть любого друга	113
На Буковині. В гостях у Кобилянської	116
Як було надруковано «Відгуки»	121
В Карпатах. Над Черемошем	125
Італія. Сан-Ремо	128

Швейцарія. Нелегальні доручення	133
Дим Генуї. Поети і море	137
Климент Квітка. Кавказ. Братова смерть	141
Леся перелицьовує минувшину	145
Неофіт залишає катакомби	149
Барикади. Арешт	154
Шлюб. «Капітуляція» старшої сестри	158
До Єгипту	161
Піраміди, сфінкси, фараони і Наполеон	165
— Леся, Леся, я труба!	172
Рудий Хамсін	175
Волинські спогади. Юрба образів	178
Лісова пісня	184
Камінний господар	194
Остання подорож до Єгипту. Останній твір	197
Добрідень, рідна земле!	204
Прощай, Дніпре, прощай, Україно!	208
Між прірвою і надією. Скарб Геліоса	210
Сурамі	217
В останню дорогу	218

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Костенко *Анатолій Ільич*. ПЕВЕЦ ПЕДРАССВЕТНЫХ
ОГНЕЙ

(На українском языке)

Редактор М. П. С л о в ' и н о в а. Художній редактор В. Ю. Т е р -
н а в с ь к и й. Технічний редактор Т. І. Р о з у м. Коректор
Т. О. К р и ж н а.

Здано на виробництво 31. VII. 1970 р. Підписано до друку
18. X. 1970 р. Формат 70×108¹/₃₂. Папір друк. № 1. Фіз. друк.
арк. 7. Обл.-вид. арк. 7,8 + 33 вкл. (1,15) = 8,95. БФ 06222.
Умовн. друк. арк. 9,8 + 33 вкл. (1,49) = 11,29. Тираж 30 000.
Зам. 730. Ціна 47 коп.

Видавництво «Веселка», Київ, Кірова, 34.

Друкоофсетна ф-ка «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міні-
стрів УРСР. Львів, Зелена, 20.